

L'INSTITUT DE GÉOGRAPHIE „JOVAN CVIJIC“

MONOGRAPHIES

№ 17

Dr MIROSLAV D. MILOJEVIĆ

MAČVA, ŠABAČKA POSAVINA
ET ROCERINA

ETUDE DE GÉOGRAPHIE ÉCONOMIQUE

Accepté à la I Séance du Collegium scientifique de l'Institut 1. XII 1961.

Rédacteur
Dr VLADIMIR R. DJURIC

BEOGRAD
1962

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 17

Др МИРОСЛАВ Д. МИЛОЈЕВИЋ

МАЧВА, ШАБАЧКА ПОСАВИНА
И ПОЦЕРИНА

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА

Примљено на I седници Научно-стручног колегијума института 1. XII 1961.

Уредник
Др ВЛАДИМИР Р. ЂУРИЋ

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

Научно дело

БЕОГРАД
1962

СА Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР	1
ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ	3
ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИ	4
Геолошка грађа и елементи рељефа	4
Клима	5
Хидрографија	8
Земљиште, вегетација и животињски свет	10
ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ	12
Кретање становништва и густина насељености	12
Изградња комуналног система	14
Имовински односи становника, величина и облик обрадивих парцела	19
Мелиорације	25
ИСКОРИШЋАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА И РАЗМЕШТАЈ ПРОИЗВОДЊЕ	27
Пољопривредни реони	27
А. Реон райарсиња и сточарсиња	29
1. Ратарство	30
Развој ратарства	30
Технички ниво опреме и начин искоришћавања земљишта	32
Биљне културе	36
2. Сточарство	42
Услови и развој сточарства	42
Сточарске гране	46
Искоришћавање мртваја, бара и инундационог појаса	55
Б. Реон райарсиња, виноградарсиња, воћарсиња и шумарсиња	60
ИНДУСТРИЈА И ЗАНАТСТВО	69
а) Индустрија	69
Услови и развој индустрије	69
Хемијска индустрија	69
Конзервна индустрија	70
Млинска индустрија	71
Индустрија млечних производа	72

БИБЛИОТЕКА
ГЕОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
„ЈОВАН ЦВИЉЕ“

И. Љуброј

Кланична индустрија	72
Дрвна индустрија	72
Текстилна индустрија	73
Кожна индустрија	73
Индустрија грађевинског материјала	73
Бродоградилнишна индустрија	74
Производња електричне енергије	74
б) <i>Zanajstivo</i>	76
ТРГОВИНА	79
САОБРАЋАЈ	84
ИЗМЕНА ПЕЈЗАЖА АТАРА И ЛИКА НАСЕЉА	87
ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКИ ЗНАЧАЈ МАЧВЕ, ШАБАЧКЕ ПОСАВИНЕ И ПОЦЕРИНЕ У ОКВИРУ НР СРБИЈЕ И ЗАДАЦИ КОМУНА У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ	92
ЛИТЕРАТУРА	93
RÉSUMÉ	94

ПРЕДГОВОР

Привредно-географска проучавања северозападне Србије нису досада систематски и комплексно вршена. Стога, када ми је 1954 године, као члану Одељења за привредну географију у ранијем Географском институту Српске академије наука и уметности, сада Географском институту „Јован Цвијић“, понуђено да привредно-географски проучим Мачву, Шабачку Посавину и Поцерину, радо сам се прихватио тога посла.

Јула 1954 године отпочео сам са теренским испитивањем привреде ове области. Најпре сам проучавао Мачву, затим Шабачку Посавину и, најзад, Поцерину. У међувремену, све до 1957 године сваког лета по неколико дана проучавао сам занатство, трговину и индустрију града Шапца и осталих насељених места. Притом сам настојао да, поред природних услова за развој индустрије и физичког обима индустријске производње, проучим још зоне сировина, радне снаге и тржишта за сваку важнију индустријску грану.

Посебну пажњу сам обратио изградњи комуналног система, пошто је он од великог значаја за развој привреде и социјалистичких односа у њој.

Тежиште географског проучавања и пружања данашње привредне слике овог дела Републике је у привредно-географским реонима.

Теренска испитивања вршена су 1954, 1955, 1956 и 1957 године. Зихваљујем се члановима комисије — професорима др Б. Ж. Милојевићу и др С. Илешу и доценту др В. Бурићу, који су својим сугестијама помогли да дисертација добије свој садашњи изглед, и рецензентима ове привредно-географске студије у Географском институту „Јован Цвијић“ др М. Поповићу, др Г. Грђићу и др М. Лутовцу.

јена ниским развођем, Провско-свилеуовском гредом, која се пружа од Прова на Сзви до Свилеуве у Тамнави. Границу према североисточној Босни чини Дрина, а према Срему Сзва од Раче до Прова.

Овако ограничене, Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина заузимају површину од 174.988 ха или 1.749,88 км². На том простору се налазе 93 насеља која у административном погледу припадају срезовима: Сремска Митровица (6 насеља) и Шабац (87 насеља).

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИ

Геолошка грађа и елементи рељефа. — У геолошком погледу Мачва представља квартарну равницу, а Шабачка Посавина и Поцерина неогено побрђе. Мачва се састоји од квартарног песка и другог наноса Дрине и Сзве, док се Шабачка Посавина и Поцерина састоје од панонско-понтских седимената у јужном и средњем, и позно-плиоценских, старијих и средњих квартарних језерских седимената у северном делу (1).

Мачва има апсолутну висину од 80 до 100 m. Она чини део Сремско-мачванске депресије (2). На њеној површини усечена су плитка корита Беле Реке, Јереза, Битве и других речица. У граничном појасу поред Дрине и Сзве издваја се инундациона зона са 95—84 m апсолутне висине поред Дрине и 84—76 m поред Сзве. У овој инундационој зони истиче се више и оцедније земљиште, представљено гредицама од речног материјала. Такве гредице углавном се јављају између Дреновца и Мале Митровице, између Глушаца и Нођаја, и код Бановог Поља. Дринске гредице имају правац пружања углавном север-југ, а савске запад-исток. Између њих се најчешће налазе баре и језерца у микродепресијама или напуштеним меандрима Сзве и Дрине. Просечна ширина инундационог појаса креће се између 200—2.000 m, а апсолутна висина од 76 до 95 m.

Шабачка Посавина и Поцерина представљане су ниским и заталасаним земљиштем са апсолутним висинама од 100 до 300 m. Ту се јавља низ паралелних греда правца јз-си које чине развођа између притока Сзве.

Северни и нижи део Шабачке Посавине и Поцерине представља акумулативну терасу Сзве, која орографски припада дну Сремско-мачванске депресије. У северном делу Шабачке Посавине јавља се и Добравско-думачка површ, а у јужном делу Шабачке Посавине и Поцерине Посавско-поцерска површ. Прва површ је одвојена од друге Посавско-поцерским прегибом. Добравско-думачка површ је одвојена од Сремско-мачванске депресије Посавским одсеком високих 35 m (2). Обе површи су дисециране долинама; притом је Добравско-думачка површ, као нижа и млађа, знатно очувана. Посавско-поцерска површ је представљена уским гредама и гредицама, а Добравско-думачка површ широким заравнима. У овим површима усечене су долине посавско-поцерских река Добраве, Думаче и Беле Реке.

Најдубљу, најширу и најдужу долину усекла је Добрава. У њеној се долини налази серија тераса. Највиши ниво Добраве је изражен широким подом од 95—70 m релативне висине. Серија тераса је представљена мањим или пространијим заравнима са релативном висином

од 65—45 m, 50—45 m, 32—25 и 15—5 m. У сливу Добраве леже четири флувијална проширења: Вукошићско, Лојаничко, Риђачко и Жабарско. Најдуже је Вукошићско проширење-дуго 1,2 km. Жабарско проширење је дугачко и широко око 3 km и релативно плитко-дубоко 25 m. Вукошићско проширење дубље — дубина му износи 35 m, али краће и уже, широко је 1.000 m. Риђачко проширење је дугачко 4 km а широко 1,5 km (2) и нешто дубље од Риђачког.

У долини Думаче изражене су терасе ових релативних висина: 75—55, 55—28, 48—28 и 25—20 метара (2).

Поред рељефа за развитак културних биљака од особитог су значаја и клима, хидрографија и педолошки састав земљишта.

Клима. — Клима Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине скоро је иста као клима у суседним областима, у Обреновачкој Посавини и Срему. Она се карактерише малим варијацијама средње годишње температуре и максималним количинама падавина у месецима најбујније вегетације (од маја до јуна).

Средња годишња температура ваздуха креће се од +11.1° (Ковиљача) до +11.5° (Шабац). Просечне средње месечне температуре износе од — 0.7° (Шабац) до +23.1° (Шабац) за период 1925—1940 год. (3). Највише средње месечне температуре колебају се од +5.3° (Ковиљача) до +25.5° (Шабац), а најниже од — 10.3° (Шабац) до +19.8° (Шабац). Најниже средње месечне температуре су у зимским месецима и износе — 0.3° (Ковиљача) до — 10.3° (Шабац), а највише у летњим месецима и крећу се од +21.4° (Ковиљача) до +25.5° (Шабац). Сличне температурне прилике постоје и у пролећним и јесењим месецима: у марту, априлу и мају средње месечне температуре износе +5.9° (Шабац) до +16.8° (Ковиљача). Овакав температурни ток повољно утиче на нормално развијање свих усева и воћа, чија вегетациона периода почиње крајем марта и почетком априла.

Кретање средњих месечних, максималних и минималних температура у току године приказано је у следећој табlici (3):

Средње месечне температуре ваздуха:

Станице	М е с е ц и											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ковиљача	—0.2	1.1	6.2	11.9	16.8	20.4	22.7	21.3	17.8	12.7	8.0	1.1
Шабац	—0.7	0.7	5.9	11.9	16.4	20.1	23.1	20.7	17.7	12.6	8.4	1.0
Ваљево	—0.1	1.1	5.9	11.3	16.3	19.8	22.3	21.1	17.1	12.2	7.4	1.1

Највише средње месечне температуре ваздуха:

Станице	М е с е ц и											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ковиљача	5.4	7.5	10.8	14.5	17.7	21.4	23.4	22.0	19.8	15.0	12.3	5.3
Шабац	5.6	7.1	13.7	15.9	19.3	24.0	25.5	23.4	20.7	16.0	12.1	6.8
Ваљево	5.7	7.2	10.3	14.1	18.7	23.5	25.1	24.8	20.6	15.6	11.1	5.8

Најниже средње месечне температуре ваздуха:

Станице	М е с е ц и											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ковиљача	-7.3	-9.5	-0.3	7.9	13.5	17.3	18.6	17.6	13.3	7.7	5.5	-3.5
Шабац	-6.6	10.3	-0.8	6.8	11.9	17.8	19.8	17.7	14.1	7.1	5.6	-6.0
Ваљево	-6.9	-9.8	-2.2	8.1	13.7	17.1	19.7	18.3	14.1	9.5	5.1	-3.2

Број дана са температуром од 5° је од великог значаја за пољопривреду; први дан (средњи датум) са средњом дневном температуром од 5° је 10. III., а последњи 28. XI. (Шабац). У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини на средњој дневној температури од 5° отпочиње развој знатан број културних биљака. Број дана са средњом температуром од 10° доста је велики и износи 207. За овај период температурна сума креће се око 3.661 (4, с. 92). Овако велика температурна сума обезбеђује добар квалитет већине плодова који сазревају од маја до октобра.

Ветрови у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини различити су. Најчешћи су северни, источни и јужни ветар. Сви ови ветрови су слаби. Према подацима Метеоролошке станице у Шапцу средња брзина ветрова креће се од 1.7 до 3.3 m/сек. Међутим, то не треба да значи да повремено не дувају јаки ветрови. Тако 26 марта 1957 године дувала је јака кошава. Тога дана она је достигала брзину близу 100 km на сат између Думаче и Мрђеновца. Колико је снагом дувала види се и по томе што је у пољима комуна Орид, поред Саве, ишчупала и поломила на више места засађене багремове, а у Мишару од 13 до 16 часова односила цреп са кровова пољопривредне економије.

Што се тиче облачности, она је највећа у децембру и јануару (у просеку 4.0—9.6 десетина), а најмања у августу (3.6 десетина). Највећи број дана са средњом дневном облачношћу од > 2,5 имају летњи месеци (7,7—14,2), а најмањи зимски (2,2—4,4).

Годишње количине воденог талога смањују се према Сави од 747 до 652 mm, док ка Церу повећавају од 747 до 800 mm и више. Узрок томе лежи у неједнаким надморским висинама, које се крећу од 76 до 300 m. С пољопривредног гледишта годишња количина воденог талога довољна је за успевање свих врста усева, како са раним тако и са касним сазревањем. У најсушнијим годинама потребно је у Мачви додати свега 500 m³ воде по 1 ха, да би се добио принос од 2.200 кг пшенице (5).

Падавине по месецима доста колебају. Максимум воденог талога пада у мају и износи од 77.0 (С. Митровица) до 110.2 mm (Ковиљача), а минимум у јануару од 38.0 (С. Митровица) до 44.1 mm (Ковиљача). Овакав распоред талога по месецима у вези је са распоредом ваздушног притиска и са правцем ветрова. Минимум воденог талога у Шапцу пада у фебруару (29.2 mm), а максимум у мају (83.2 mm). Јануарски минимум изазван је кошавом која дува са истока и, као ветар континенталног порекла, доноси ведро време. Према подацима Метеоролошке станице у Шапцу мајски, пролетњи максимум, последица је ниског ваздушног

притиска и велике честине којом се креће барометарска депресија, идући Савско-дунавском удолином од запада ка истоку.

Количина воденог талога, која у просеку падне од марта до октобра, доста је велика. Она у Шапцу износи 356 mm за период 1925—1940 год. (3).

У погледу распореда честина падања воденог талога, без обзира на трајање, највећи број дана отпада на месец мај, а најмањи на септембар и октобар, 101 према 67, за године 1925—1940. Најдужих кишних периода има у априлу (11), септембру (13) и октобру (12). Оваква честина падања воденог талога повољно утиче на успевање свих усева, чија вегетациона периода почиње на температури од 5° у марту и завршава почетком лета.

Годишњи ток честине кишних периода за године 1925—1940 (по К. Милосављевић)

Трајање периоде	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1 дан	31	32	29	29	42	33	47	41	31	24	28	34
2 дана	21	18	17	24	28	23	16	14	15	19	22	19
3 "	11	13	13	11	10	11	12	12	9	8	8	10
4 "	4	3	4	7	10	7	6	5	5	5	9	8
5 "	3	2	5	7	7	3	—	—	2	2	3	5
6 "	2	—	1	—	4	2	—	2	—	6	4	4
7 "	—	—	1	—	—	1	—	—	3	1	—	3
8 "	1	—	1	—	—	1	—	—	1	1	—	2
9 "	1	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	1
10 "	1	—	—	1(11)	—	—	—	—	1(13)	1(12)	—	1
Σ	74	68	71	80	101	81	81	76	67	67	74	86

Из података о мерењима водених талога види се да су у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини за вегетацију најкритичнији месеци јули и август. Сем тога, нису ретке године када се у летњим месецима јављају релативно дуге суше које трају преко 20 дана. У таквим годинама суше проузрокују знатне штете у пољопривреди (5). Према подацима Метеоролошке станице у Шапцу најчешће се суша јавља у јулу. У овом месецу није реткост да падне и испод 10 mm воденог талога. Исто тако често суше појављују се у марту, што је од значаја за сетву јарих култура. У погледу суше највећу стабилност за време вегетационог периода показују мај и јун. Нажалост, количине воденог талога које падну у овим месецима биљке не могу најрационалније да искористе, јер падају у облику плуска. Исти случај је и у осталим летњим месецима.

Најснежнији месеци су децембар и јануар. Први дан са снегом је 14. XII., а последњи 15. III. (6). Истина, нису ретке године да снег почне да пада и раније (средина новембра), као и касније да престане (почетком априла). И у једном и у другом случају дебљина снежног

покривача износи најчешће 10—15 см и у стању је да заштити усеве од мразева.

За развитак културних биљака од особитог значаја је и време појављивања мразева. Они се обично јављају крајем октобра, а с пролећа до почетка априла. Међутим, нису ретке године да се јесењи мразеви јаве раније, а пролећни касније, када причињавају знатне штете усевама и воћу. У последњим годинама, како у Обреновачкој Посавини, са незнатним одступањима, тако и у околини Богатића, Шапца и Владимираца, проценат у смањивању приноса усева, као последица мразева обично износи 15—20% по 1 ха.

Грăд је ретка појава. Он најчешће пада у мају и јуну. Иако пада краткотрајно (2—7 минута), он ипак наноси знатне штете усевама. Према казивању сељака 1926 године штета је износила у Мачви близу 30 а у Шабачкој Посавини и Поцерини нешто преко 5 милиона динара.

Хидрографија. — У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини нема већих река. Засавица, Битва, Бела Река, Јерез, Думача и Добрава, које представљају главне хидрографске објекте, релативно су кратки водени токови. У проучаваној области Сава и Дрина теку својим доњим токовима. Од Раче до Засавице Сава тече према североистоку, а од Јарка, ка југоистоку. На сектору од Раче до Прова Сава прима се десне стране више мањих притока. У Шабачкој Посавини и Поцерини најдужа јој је притока Добрава (39,2 km), а у Мачви Јерез (55 km). Прва постаје од неколико притока на североисточној страни Цера, а друга од Рада-новачке Реке, Нечаје и Влашке Реке. Површина слива Добраве износи 375 km², а Јереза 147,70. Лети и зими обе ове реке имају низак водостај, а у пролеће и јесен, после отапања снега и већих киша, њихов водостај и протицај су знатно повећани. У пролеће Добрава толико набуја, да јој се ширина корита повећа од 1 на 20 и више метара, док се Јерез претвори у бујицу, која плави околну земљиште (2). У периоду март-мај и сама Сава веома набуја под утицајем Дрине, јер се у њеном сливу тада интензивно топе огромне количине снега. У режиму Саве јављају се главни и секундарни максимум и минимум. Главни минимум је у августу (144 cm), а споредни у септембру (158 cm). Главни максимум се јавља у априлу (451 cm), а секундарни у новембру (424 cm). Апсолутно највиши водостај Саве забележен је 22. XI. 1940 године код Сремске Митровице и износио је 731, а апсолутни минимум износио је 18 cm 29. XI. 1932 године (7 с. 132).

Поред Јереза и Добраве Сава прима с десне стране у Мачви још Битву и Засавицу, а у Шабачкој Посавини и Поцерини Думачу. Засавица има најдужи ток који износи 32 km. Ток Битве дугачак је 18 km, а Думаче 27.3 km. Укупна површина слива Думаче износи 92 km².

Дужина Дрине од Лешнице до ушћа у Саву износи 41.5 km. При средњој води Дрини уноси у Саву 411 m³ воде у секунди. Дрина унесе у Саву годишње просечно 200.000 m³ наноса. Од обилног наноса Дрина низводно од Лешнице ствара простране спрудове и речне аде (2).

Крајем XVIII и у XIX веку скоро једна трећина Мачве налазила се под водом за време високог водостаја Дрине и Саве, јер нису били изграђени одбранбени насипи и канали за одводњавање. Скоро исти

случај је био и све до последњег рата. Тако је 1940 године у Мачви било преко 40.000 ха водољавног земљишта.

Највеће поплаве између два светска рата забележене су 1924, 1932, 1937 и 1940 год. Тако су 1924 год. готово сва села поред Дрине и Саве била поплављена. Према подацима Водне заједнице у Шапцу за време ове поплаве село Дреновац је личило на острво које је са свих страна опкољавала вода. Исти случај је био и са осталим селима.

Поплаве из 1932, 1937 и 1940 године имале су катастрофалне последице. Тако су штете од поплаве у 1932 години износиле преко 40 милиона динара.

У периоду од 1953—1957 год. у Мачви нису забележене веће поплаве, јер су после Другог светског рата изграђени одбранбени насипи. Но, изградњом тих насипа Мачва није обезбеђена од поплава, пошто поплаве не настају само од речних већ и од подземних вода. За време вегетационе периоде — од марта до октобра — у Мачви је близу 9.000 ха земљишта под водом (Шеварице, Црна Бара).

Преглед поплављеног земљишта у 15 месци
1952/53 год.

Место	Укупна поплављена површина у ха	Укупна вредност штете произ-роковане поплавама у дин.
Црна Бара	60	90.000
Баново Поље	120	360.000
Салаш Ноћајски	93	420.000
Шеварице	32	60.000
Дреновац	140	700.000
Узвеће	50	—
Петловача	25	80.000
Слеччевић	15	—
Богосавац	120	400.000
Змињак	25	150.000
Липолист	190	380.000
Варна	80	120.000
Рибари	350	200.000
Добрић	200	300.000
Драгојевац	170	1,920.000

У току 1948 године бушењем је установљено да се подземна вода у непосредној околини Шапца јавља у неколико хоризоната, од којих су најважнија три: слој шљунка на дубини од 7,41—8,5 m; слој крупнозрног песка са шљунком између 33,19 до 36,88 m и слој песка средњег зрна са шљунком између 43,80—49,15 m. 30 априла 1948 год., када је водостај Дрине код Лешнице био на коти 101,71, водостај на станици за осматрање осцилација подземних вода у Прњавору износио је 88,23. Највише воде забележене су 30. I. 1948 год. (98,37 m), а најниже 2. XI. 1948 год. (73,04 m) (8, с. 44—47).

Овако велико богатство у речним и подземним водама је с једне стране повољно за пољопривредну производњу. Пре свега оно омогућава подизање вештачких рибњака и башта поред Саве и њених при-

тока, затим успешно гајење индустријског биља, и нарочито кукуруза. Међутим, ове природне погодности сада недовољно користе, и са њих се добијају релативно ниски приноси.

Земљиште, вегетација и животињски свет. — За развитак, распоред и обим производње биљних култура од особитог су значаја и педолошке прилике: У том погледу Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина су разноврсне. Наиме, ту су заступљени готово сви типови и варијетети земљишта који се срећу у западном и северозападној Србији. Најраспрострањенији земљишни типови су гајњаче и подзоли, особито у Шабачкој Посавини и Поцерини (Добрић, Крнуле). Ови типови земљишта се срећу и у Мачви (Прњавор, Ново Село). Гајњаче, које се овде налазе најчешће у прелазној зони између чернозема, алувијума и подзола, нешто се разликују од гајњача у Шумадији, јер су образоване „углавном на некадашњем дринском алувијуму и местимице лесу“ (9, с. 228).

Сем подзола и гајњача на великом пространству има и минерално-барског земљишта. У Мачви има ових земљишта на површини око 26.000 ха (Дреновац, Мала Митровица) (10, с. 272). То су врло тешка земљишта и за пољопривреду неподесна, пошто су или сувише влажна или претерано сува и врло тврда.

Чернозем се среће само у Мачви. Нарочито га има на великом пространству у комунама Богатић и Дреновац. У овим комунама подлогу чернозему чине карбонатни лес и лесоидне иловаче. Чернозем је доста деградиран, јер се претерано искоришћава у пољопривредне сврхе.

Према степену деградације доста јасно се издвајају три варијетета чернозема, и то (10): излужени, деградирани и нормални.

Алувијум заузима узан појас поред Саве и њених притока. Иако су ово песковита земљишта, ипак су доста плодна, јер су по мешана са муљем (10). На њима се низводно од Думаче поред Саве гаји поврће, док се узводно углавном искоришћавају за крмно и повртарско биље или као шумско земљиште. И скелетоидна земљишта углавном се искоришћавају за крмно биље. Изузетак чини узан појас у комунама Прњавора, Лешнице, Волујца и Драгиња. У овим комунама скелетоидно земљиште користи се и за гајење жита. Ово земљиште је мале плодности, јер је подложно интензивној ерозији.

Из свега изложеног видимо, да се на малом простору смеђују

Ск. 2. — Педолошка карта (по П. Јаковљевићу), 1) алувијално-делувијалне акумулације; 2) гајњаче; 3) скелетно и скелетоидно земљиште; 4) подзол; 5) смонице и минерално-барско земљиште; 6) чернозем

разни типови земљишта. Овакав распоред земљишног покривача повољан је за пољопривреду, јер омогућава разноврсну пољопривредну производњу. Сем тога, условљава већу биogeографску разноврсност, а са овим и различит карактер привреде појединих делова области.

У погледу вегетације у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини издвајају се три различита дела. Први део представља гранични појас поред Дрине и Саве, где је вегетација, углавном, представљена ниском барском шумском вегетацијом, природним ливадама и пашњацима, крмним и повртарским биљем. У Шапцу око Саве, затим у Дреновцу и Ноћајском Салашу има неколико карактеристичних врста природне вегетације, међу којима су најважније *populus alba* и *potentilla*. И једне и друге врсте има и поред бара. Баре у Дреновцу, које никада не пресушују, обрасле су са *populus alba*. Сем ње, има још доста *mentha pulegium* (10, с. 205). Други део, много већи од првог, чини виши део мачванске равни, док је трећи посавско-поцерско побрђе. Последња два дела имају сличну вегетацију. Виши део мачванске равни углавном се налази под житима, индустријским и крмним биљем. Изузетак чине окућнице, чији се биљни покривач на поседима имућнијих газдинстава најчешће састоји од воћњака, а на поседима мањих газдинстава од башта са паприком, парадајзом и луком. И посавско-поцерско побрђе је под житима; само је знатно више него мачванска раван засађено воћем или обрасло шикарама.

Крајем XVIII и почетком XIX века виши део мачванске равни и посавско-поцерско побрђе били су покривени густом шумом. Из испитивања, која је вршио Ђ. Танасијевић, види се да су тада у њима претежно расли храст и цер (10, с. 206). После победе у Првом и Другом устанку ово стање се изменило због интензивног крчења шуме. У већини места уместо шума у другој половини XIX и на почетку XX века оријентисали су заузимале скоро сва топографски погодна земљишта. Скоро исти случај је био и у времену између два светска рата. Б. Ж. Милојевић, који је средином априла 1937 године проучавао долину Саве око Шапца, каже да је у „северном делу Мачве биљни покривач ... двојак. На сувљем земљишту, северно и јужно од Битве, око села су њиве са пшеницом и кукурузом, пашњаци и ливаде, а око кућа у селима воћњаци са дудовима, јабукама, трешњама и шљивама. На влажном земљишту у Барама заостала је шума...“ (60, с. 224).

И животињски свет није такође исти у свим деловима наше области због различитих природних станишта. У граничном појасу поред Дрине и Саве — тамо где су поплаве честе и подземне воде избијају на површину — има разноврсног барског животињског света, готово скоро истог као у јужном Срему (пијавице и др.). Супротно овом мочварном делу области, на вишем делу мачванске равни и на посавско-поцерском побррју поред домаћих животиња има срна, фазана, и, друге дивљачи као и пернатих штеточина.

Сем ових штеточина и корисне дивљачи, на посавско-поцерском побррју по где-где има и зверова, нарочито вукова. Они се појављују зими, када обично силазе са Цера.

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ

Природни услови у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини повољни су за развитак привредног живота, особито у околини Богатића, где преовлађује чернозем погодан за обрађивање. Сем тога температуре су овде врло високе у доба вегетационе периоде која траје од раног пролећа до позне јесени. Стога је и разумљиво што је у околини Богатића, Шапца и читавом Подрињу од најстаријих времена људске историје развијен привредни живот. О томе сведоче и многобројни остаци римских кућа (Шабац, Мала Митровица). Још у то доба Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина биле су доста насељене (11, с. 41). И доцније, све до најезде Турака, ова област је прилично насељена.

Крећање стлановништва и густине насељености. — Крајем XIV века, када је ова област била саставни део феудалног добра манастира Раванице, постојала су скоро сва данашња села северно од Богатића и Липолиста (12, с. 1—4). После коначног пада Смедерева у турске руке 1459 године, мало се зна о становништву и густини насељености ове области. Познато је само то да су Турци у куту који гради Камичак са Савом подигли војничко утврђење Шабац (13, с. 37—40). Вероватно да су од XV до XVIII века и остали делови Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине били насељени. Младен Ђуричић, који је проучавао Шабац, каже „да не изгледа вероватно да би Турци, и поред повољних стратемских услова, на граници империје подизали једну ... тврђу у којој ће држати 5.000 људи, да на простору данашње вароши и у њеној ... околини није било ... насеља“ (14, с. 5). Та предпоставка може се примити као тачна, с обзиром да су, према традицији, најстарији данашњи родови дошли овамо пре три и по века (Исаковићи у Црној Бари и др.). У раздобљу између 1717 и 1739 године имамо сигурне податке о становништву и густини насељености. Из историјских извора, и наших и страних, види се да је за време аустријске окупације северне Србије у ближој и даљој околини Шапца било 74 насеља. Према Најпрегу највеће насеље био је Богатић са 14, па Мишар и Метковић са по 38 поданика (15, с. 17—19). Поновним увођењем турског аграрног система 1739 године, знатан део ове области је опустео. Пред Други устанак Мачва је безмало „личила на пустињу, којом су крстарили одметници“ (14, с. 21). Али отада, чим се огласила и утврдила слобода Србије, почело је ново досељавање у ову област из Босне, Херцеговине, Црне Горе и др. и трајало је све до средине XIX века. Од тог доба становништво се углавном повећава природним прираштајем.

Кретање броја становништва између пописних година 1866, 1921 и 1953 год. приказано је у следећој табели:

Година	Укупан број становника	П о р а с т		Апсолутни годишњи прираст 1866—1953	Годишњи прираст у ‰
		у апсолутним бројевима	у ‰		
1866	62.359	—	—	—	—
1921	99.614	37.255	597.4	677	10.8
1953	162.629	63.015	632.6	1.969	19.7

Из горње таблице се види да ова област има 162.629 становника. Највећи прираштај је био у времену од 1921—1953 године (просечно по 1969 становника годишње), а најмањи између 1866 и 1921 (просечно по 677 становника годишње) (16, 17). На мали пораст становништва од 1866—1921 године утицала су сва она историјска збивања кроз које је пролазила Србија у XIX и почетком XX века, и која се огледају у честим ратовима и великим губитцима у људству. Према казивању мештана само за време Првог светског рата број становништва у знатном броју насеља смањило се за више од 20%. У времену од 1914—1918 године услед пљачке и стрељања великог броја људи Прњавор и друга места ближе пута Мајур—Ново Село била су скоро запустела, а сам Шабац, порушен и попаљен, имао је врло мали број становника. Међутим, и поред свега тога између два светска рата ова је област ипак била густо насељена услед повољних услова за живот, великог природног прираштаја и досељавања из разних крајева, особито у Шабац, који је изградњом хемијске и друге индустрије добио стотине и стотине нових становника. У том погледу сасвим друго стање је било за време немачке окупације 1941—1945 године. Из прорачуна, који је вршио Народни одбор среза у Богатићу, види се да је западно од Липолиста и Штитара, за време Другог светског рата, густина насељености била скоро за 2% мања него у 1940 години, и то због повећаног морталитета и принудног интернирања симпатизера Народноослободилачког покрета у Немачку. Пред крај окупације 1944 године скоро није било села у Мачви у коме није стрељан бар један комуниста од стране Немаца и фашистичких организација у Србији. У периоду од 1944—1955 године пораст становништва је био врло велики, тако да је број становника, и поред огромних губитака у односу на предратно стање повећан.

За време испитивања густина насељености износила је 93 становника на 1 km². Ола је различита у појединим деловима, нарочито на посавско-поцерском побрђу. Али ни на Мачванској равни није свуда иста. Тако у атару Засавице, Мале Митровице, Ноћаја, Раденковића, Равња и Слаша Ноћајског густина насељености износи 83, у околини Црне Баре 77 и Богатића 109. Јужно од Оцака, у околини Прњавора, густина износи 72, док источно, у атару Петловаче, Змињака, Скрађана и Рибара, пење се на 101. Југозападно од Богатића, западно од пута Петловача—Баново Поље, велику густину насељености имају Бадовинци и Црнобарски Слалаш. Између Рибара, Дрине и Црнобарског Слалаша густина насељености износи 95, а у Црној Бари, Бановом Пољу, Глоговцу и Свљаку просечно 77. Слично је и северозападно од Шапца, где у Дреновцу насељеност износи 80.

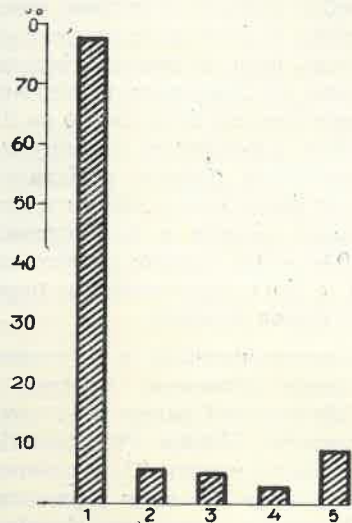
На посавско-поцерском побрђу густина насељености такође је знатна, али у погледу распореда је умногоме другачија него на Мачванској равни. У атару Бобовика, Владимираца, Јаловика, Крнула, Лојанице, Матијевца, Меховине, Пејиновића и Скупљена густина насељености се креће просечно око 100, а у Криваји, Букору, Метлићу и Румској око 76. Западно од Метлића густина се смањује до 71, а у Петковици и Чокешини спушта се на 70. Између Дворишта и Варне густина

је нешто већа, и креће се око 96. Поред Добраве, узводно од Заблаћа, густина износи 76—92.

И по комунама густина насељености није свуда иста и износи 70—374 становника на 1 km². У том се погледу оштрије разликују два дела: Мачванска равна са густином од 75—374 и посавско-поцерско побрђе са густином од 70—100 становника. У градској комуни Шабац густина насељености је највећа и износи просечно 374 (1956 год.).

У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини узроци разноликој густини насељености леже у чињеници што места са већим бројем становника на 1 km² леже на оним земљиштима која су најплоднија и која дају веће приносе. У таквом су положају скоро сва места на вишем делу мачванске равни, где је извршена и концентрација индустријских предузећа и где су уопште услови за живот повољнији.

Ск. 3. — Структура становништва према занимању, 1 — земљорадници; 2 — занатлије; 3 — службеници; 4 — трговци; 5 — остала занимања

средња школа за пољопривредно образовање омладинаца и омладинки. Крајем 1954 год. од 108 уписаних ученика 72% је било из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине.

Изградња комуналног система. — И комунални систем је од великог значаја за развој привреде, јер су комуне у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини приликом формирања постављене на такву основу да постану органи који ће омогућити произвођачима да још више буду заинтересовани за производњу.

Иако је ова област релативно густо насељена, у њој ипак на једног пољопривредног становника долази преко 1 ха пољопривредне површине. У ранијем периоду, поглавито у времену између два светска рата знатан број земљорадника из пасивних јадранских и рађевских села долазио је у Мачву најпре на сезонске радове, док је један број касније почео и да купује земљу и да се стално настањује. Међутим, после ослобођења 1945 год. запажа се кретање становништва из Мачве у плодни Срем. Притом се мора приметити да тамо одлазе углавном становници оних села која се налазе у мочварном, северном делу Мачве.

За време испитивања ове области проценат активног становништва према укупном износио је 50,9. Од тога се активно пољопривредом бави 78%, док је 22% становника запослено у индустрији и другим делатностима. У односу на суседне области на југу и истоку културни ниво произвођача је на завидној висини. У Шапцу постоји и

Крајем 1944 год., када се рат преко Дрине увелико водио, на тек ослобођеној територији Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине образлагани су по селима месни, а у Богатићу, Шапцу и Владимирцима срески Народноослободилачки одбори. Захваљујући оваквој административној подели, Богатић, Шабац и Владимирци, као среска места, постала су знатна административно-управна, културно-просветна и привредна средишта. У томе тада предњачи Шабац, који је административно-управно средиште за град, срез поцерски и, најзад, за Шабачки округ. Само 1946 године он је имао преко 10 пољопривредних установа и организација, док су преко њега свакодневно одржаване саобраћајне и трговачке везе са свим околним и другим центрима. Од 1944—1946 године, месни и срески одбори одиграли су значајну улогу и у друштвено-економском преображају Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине. Пре свега, под њиховим руководством доследно је спроведен Закон о аграрној реформи, затим извршена је национализација основних средстава за производњу у индустрији („Зорка“, „Думача“), обављена је колонизација беземљаша у Војводину и, најзад, формирана су среска трговачка предузећа и државна стоваришта на велико (за колонијал „Јадар“ и за текстил „Шабац“). У овом периоду су народни одбори били и главни покретачи, организатори и руководиоци свих пољопривредних радова по селима. На тај начин сав привредни живот у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини обављао се преко њих. А како су народни одбори вршили и административно-управне функције, то су њихове територије после Другог светског рата у периоду обнове и изградње представљале основне друштвено-економске целине.

За време административног управљања привредом, народни одбори уз учешће произвођача директно управљају национализованом привредом и уопште пољопривредном производњом. У свим местима тада се оснивају сељачке радне задруге, пољопривредна добра и економије опшћих земљорадничких задруга, затим се повећава проценат површина са индустријским и крмним биљем, а смањују површине под житима. Што се тиче сточарства, оно стагнира услед обавезног откупа. Од овога је изузетак углавном чинило коњарство, које није подлегло обавезном откупу. Супротно пољопривреди, индустрија се нагло развија („Зорка“). У том периоду код занатства се врше осетна померања у количинском, садржајном и органском саставу, док се стварањем државног и задружног као социјалистичког сектора, врши подруштвљавање. Само у Богатићу и његовој околини било је 1949 године 47 државних и задружних радионица према 177 приватних радњи. Сличне промене дешавају се и у трговини. У свим местима размена привредних добара врши се путем обавезног откупа, контрзахирања и по систему везаних цена, а на трговинама у Богатићу, Шапцу и Владимирцима и путем слободног формирања цена.

Са укидањем административног система управљања привредом и децентрализацијом власти (почев од 1950/51 год.) функције народних одбора се мењају. Сада се принцип самоуправљања произвођача у привреди потпуно изражава. Уместо дотадашњих сетвених планова и осталих мера административног регулисања сетве остварују се жеље произво-

ђача. У овом периоду сточарство се у неким местима нагло развија (Шабац, Богатић). Што се тиче трговине она се мења из основа. Место ранијег обавезног откупа и дистрибутивне трговине, сада се размена привредних добара врши на бази слободног промета. Те промене у начину трговања утицале су да се умногоме измени и структура трговачке мреже. У ближој и даљој околини Шапца оснивају се велика извозна и увозна предузећа, а разграђава се и трговачка мрежа намењена услугама потрошача. Сличне промене дешавају се и у занатству. У свим местима врши се и реорганизација државних и задружних занатских радионица.

У читавој тој децентрализацији власти и привреде у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини прелазну фазу чинило је стварање радничких савета и предавање основних средстава за производњу у индустрији на коришћење радницима. Још непосредно после укидања административног система управљања привредом, хемијска индустрија „Зорка“ у Шапцу предата је на управљање радницима. Скоро у исто време формиран су раднички савети и управни одбори у конзервној индустрији „Шапчанка“, куделари „Думача“, предузећу за израду намештаја „Јела“, млинском предузећу „9 мај“ и пољопривредним организацијама основаним после Другог светског рата на бази општедруштвеног замљишног фонда („Мачва“ и „Пролетер“)

И када је управљање привредом прешло у руке самих произвођача, народни одбори су и даље били највиши органи власти у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини; али само сада је у њима принцип самоуправљања произвођача изражен до максимума. Притом треба напоменути да су на почетку децентрализације власти и читаве привреде (1950/51 г.) произвођачи мислили да срезови у Богатићу, Шапцу и Владимирцима треба да буду главни носиоци децентрализације читавог привредног живота и седишта већих комуна-већих локалних заједница. Међутим, већ у првим годинама управљања привредом непосредно од самих произвођача показало се да су срезови из времена од пре Другог светског рата превелики, и да нису у могућности да се са успехом баве свим задацима и проблемима непосредних произвођача. Поменути срезови територијално су настали још у XIX веку, када су Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина биле пограничне области, а Сава и Дрина граница између Србије с једне и Турске, односно Аустро-Угарске с друге стране. Као у Јадру, Рађевини и Азбуковици тако и у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини, са измењеним функцијама и унутрашњим организационим променама, срезови су се одржали све до Другог светског рата и увођења комуналног система, мада је Дрина престала да буде граница према Турској још крајем XIX века, а Дрина и Сава према Аустро-Угарској на почетку XX века. Из тих разлога, као и из потребе једног органа који би вршио усклађивање интереса локалног становништва са интересима читаве заједнице и бавио се другим проблемима које социјализам треба да реши, народне власти из Шапца и његове околине, у заједници са друштвено-политичким организацијама, у лето 1955 год., по обнародовању одговарајућих законских прописа, приступиле су формирању територијално већих и економских јачих општина-комуна.

У току лета 1955 године од 93 насељена места, колико их има у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини, формирана је 21 општина-комуна. Тако је формирана комуна са седиштем у Варни у коју су ушла села: Слатина, Варна, Горња Врањска, Грушић, Десић, Заблаће, Маови и Метковић; комуна са седиштем у Владимирцима коју сачињавају Бобовик, Владимирци, Јаловик, Крнуле, Лојанице, Матијевац, Меховине, Пејиновић и Скупљен; комуна у Волујцу удруженом са Бојићем, Двориштем, Милошевцем, Накучанима и Синошевићем; комуна у Добрићу са околним селима: Богосавцем, Радовашницом и Цуљковићем; комуна у Криваји за коју се определила села: Криваја, Букор, Метлић и Румска; комуна у Ориду која има у свом саставу: Драгојевац, Орид, Корман, Кујавицу, Миокус, Мрђеновац, Орашац, Предворицу и Трбушац; комуна у Церовцу за села: Вукошић, Церовац, Мала Вучевица, Риђаке и Врањску; комуна у Липолисту удруженом са Белом Реком, Дуваништем и комуна у Шапцу за сам град и села Јевремовац, Јеленчу, Мишар и Поцерски Причиновић. У исто време формирана је комуна у Лешници (у коју су поред Лешнице ушла и три села из Јадра: Доњи Добрић, Стража и Јелав), комуна у Драгињу (у коју су поред Драгиња, Брдарице, Каоне, Белотића и Мровске ушла је два села из Тамнаве — Козарица и Каменица), комуна у Прњавору (у коју су ушли: Прњавор, Ново Село, Петковица и Чокешина); комуна у Малој Митровици (са Засавицом, Малом Митровицом, Ноћајем, Раденковићем, Равњем и Салашем Ноћајским); комуна у Богатићу (коју чине: Белотић, Богатић, Дубље, Клење и Метковић); комуна у Бадовинцима (са Бадовинцима и Црнобарским Салашем); комуна у Дреновцу (коју чини Дреновац); комуна у Мачванском Причиновићу (коју састављају: Мачвански Причиновић и Шеварице); комуна у Мајуру (са Мајурем, Слеччевићем, Табановићем и Штитарем); комуна у Петловачи (у коју су ушли: Петловача, Змињак, Скрађани и Рибари); комуна у Глушцима (са Глушцима и Узвећем) и, најзад, комуна у Црној Бари (коју чине: Црна Бара, Баново Поље, Глоговац и Совљак).

Најбоље решење територијалне организације села по комунама из вршено је у Шабачкој Посавини и Поцерини, где су постојала два релативно добро развијена привредна и комуникациона центра-Драгиње и Владимирци. Приликом формирања комуна око ова два центра углавном су се групирала сва околна села која су и пре увођења комуналног система њима најјаче гравитирала.

Величина комуна, како по броју становника тако и по површини, врло је разнолика. Од сеоских комуна у Срезу Шабац највећа је комуна чије је седиште у Богатићу: она има 162,56 km². Најмања комуна формирана је у Дреновцу (захвата 42 km² и броји 3.207 становника и 661 домаћинство). Становници села у северној Мачви изразили су жељу да се припоје комуни у Малој Митровици, пошто су њихове саобраћајне везе са Богатићем и Шапцем доста лоше. Поред осталих чињеница, у првом реду баш због саобраћајних веза, Засавица, Ноћај, Равње, Раденковић и Ноћајски Салаш ушли су у састав Сремско-митровачког среза, иако се налазе у природним границама Мачве, а не Шабачког. Што се

тиче осталих комуна у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини, оне најчешће имају 44—111 km² са 4.049 до 18.304 становника.*

На крају значајно је истаћи, између осталог, да и типови комуна нису исти у свим деловима проучене области. У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини, према битним економским функцијама, доста јасно се издвајају три типа комуна: чисто пољопривредне, пољопривредно-индустриске и комплексне.

1. Градска комуна Шабац је комуна комплексног, пољопривредног, занатског, трговинског и индустријског типа, чији је развој условљен првенствено хемијском, прехранбеном и другим индустријским гранама;

2. Богатић је комуна пољопривредно-индустријског типа, чији је економски развој условљен у првом реду пољопривредом и прехранбеном индустријом;

3. Владимирци је комуна пољопривредног типа, са зачецима индустрије;

4. М. Митровица је комуна речно-саобраћајног, пољопривредног и индустријског типа, чији је развој условљен првенствено пољопривредом и бродоградилешном индустријом;

5. Лешница је комуна пољопривредног типа, са развијеном индустријом грађевинског материјала;

Варна, Волујац, Липолист, Драгиње, Прњавор, Бадовници, и Мачвански Причиновић су комуне пољопривредног типа, чији је развој на мачванској равни условљен у првом реду земљорадњом и сточарством, а на посавско-поцерском побрђу ратарством, воћарством и виноградарством.

Међу свим комунама пољопривредно-индустријског и пољопривредног типа највећа је комуна у Богатићу: она има 13.026 ha ораница, 863 ха воћњака, 3 ха винограда, 1.007 ха ливада и пашњака, 955 ха шуме и 402 ха неплодног земљишта. У неплодно земљиште углавном спадају мочварни делови комуне, које је путем мелиорације могуће исушити и претворити у обрадиво земљиште. И по економској снази ова комуна је

* После испитивања ове области комуна Волујац и Криваја на предлог Народног одбора Шабац спојене су у једну. Нова комуна Волујац отада има осам села: Волујац, Бојић, Двориште, Синошевић, Накучани, Метлић, Кривају и Румску. Село Букор, које је било у саставу комуне Криваја припало је комуни Доње Црниљево, а село Милошевац, које је било у саставу комуне Волујац дошло је у састав комуне Варна. Маја 1957 године укинута су и припојене суседним следеће комуне: Церовац, Орид, Мајур, Црна Бара, Глушци, Дреновац, Петловача и Добрић. Ово стога, да би комуне имале што више потребних услова за бржи развој свих служби и за стварање материјалне базе за решавање многих крупнијих привредних и других питања. Из истих разлога јула 1957 године припојен је Лознички срез Шабачком и створен један од највећих срезова у Србији. Сада у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини има 12 комуна (Бадовинци, Богатић, Варна, Владимирци, Волујац, Драгиње, Липолист, Мачвански Причиновић, Прњавор, Шабац, Лешница, Митровица), са снажном економском базом и повећаним фондovima, који могу обезбедити нормално функционисање комуналног система у овом делу Србије.

међу првим у Шабачком срезу. Познато је да су сељаци из Богатића спремни одгајивачи добрих раса тркачких коња. Сем тога, они су добри ратари и одгајивачи приплодних расних крава и свиња.

На територији комуне Богатић постоје 24 привредне организације. Поред пољопривредних предузећа, земљорадничких и сељачких радних задруга, у овој комуни има и приличан број других предузећа, као: трговачких (4), индустријских (2) и других (1956 год.).

Као што се види, у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини данас има 12 општина-комуна, од којих је само градска комуна Шабац комплексног типа, док остале су чисто пољопривредне или пољопривредно-индустријске. И једне и друге углавном представљају мање привредне целине, али не и природне. Притом треба истаћи да је у привредно-географском гледу оправдано постојање само двеју већих комуна северно од Цера, и то једне на посавско-поцерском побрђу и друге на мачванској равни. Према битним економским функцијама, прва комуна би била комплексна, пољопривредног, занатског, трговинског, речно-саобраћајног и индустријског типа, чији би развој био првенствено условљен пољопривредом и индустријом; док друга углавном пољопривредног типа, чији би развој био условљен на првом месту воћарством и виноградарством. Тако формиране комуне у овом делу Србије представљале би и природне и привредне целине, што данас није случај.

Имовински односи становника, величина и облик обрадивих парцела. — За распоред и производњу биљних култура од особитог су значаја и имовински односи становника. Они нису имали увек исти значај у развоју ове области, што је зависило од политичких и друштвених прилика.

Крајем XVIII века Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина су била мукадска добра. Изузетак је чинио један део јужно од Курјачког Поља и Штитара, као и већи број ада низводно и узводно од Мале Митровице. У овом делу наше области заведен је био спахијски режим. Сељаци који су се тада насељавали на спахијским и мукадским земљама, заузимали су земљу која им је била најпогоднија. Тако је било и после Првог и Другог устанка. Само у Мачви мочварно земљиште није дозвољавало да сва заузета земља буде на једном месту. Отуда „су привредне површине биле састављене од шума, ливада, пашњака, њива, распоређених по већим комплексима и сеоским атарима“ (18, с. 40). У то су време сељаци на спахијским и мукадским земљама плаћали порез у новцу, земаљским производима и радној снази. По налогу шабачког суда, од 3 фебруара 1832 године, на сваку кошницу, казан и воденицу као и приликом жетве, Мачвани, Поцерци и Посавци плаћали су по 4 паре, а на 100 ока кукурузног десетка један талир (19).

Још 1833 године сељацима из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине кнез Милош је био дозволио да могу куповати сва турска добра. Изузетак од овога чинили су сувати, који су откупљивани за рачун Правитељства. Тако је после доношења Извршног Церског Фермана 1833 год., Лазар Теодоровић откупио 5 сувата у околини Шапца за рачун Правитељства. Сви ови сувати средином XIX века издавани су под закуп.

Закупнина се кретала од 126 до 621 талира, али је било и таквих сувата за које је прелазила 1.000 талира за три године (19).

Непосредно после доношења Извршног Царског Фермана, Турци, који су у околини Шапца, Владимирца и Богатића имали своје земље за продају, дужни су били прво да је „понуде преко суда оном који на њиховој земљи живи, да он исту откупи“. Изузетак од овога чинили су босански муслимани, који нису хтели, или нису имали времена да дођу; али је зато уживаоцима таквих земаља од стране Правитељства било наређено да се сами старају да исту земљу откупе до Петрова-дана 1844 год. (20). Међутим, како уживаоци таквих земаља у већини случајева нису могли до истека поменутог рока да земљу откупе због недостатка новца и сл., купили су их после тога имућнији људи, међу којима је било највише трговаца. На тај начин за кратко време дошли су трговци са незнатним сумама новца до великих поседа, као Крсмановић, Топузовић и др.* Отуда је средином XIX века, такорећи, преко ноћи никло „многа сајбија са стотину плуга земље и више“. Таквих је случајева било и поред Дрине од Лешнице до Раче, где су по адама босански муслимани пре доношења Извршног Царског Фермана имали своје спахилуке. У овом делу Мачве имало је 1873 године 8 газда, од којих је сваки имао преко 500 плугова земље (200 ха). Они ове своје поседе нису стекли само куповањем турске земље него и зеленашким капиталом — откупљивањем земље коју је сељак био принуђен да прода и сл. (21 с. 176). На овај начин формирали су се у XIX веку велики поседи и у Шабачкој Посавини и Поцерини.

Још у првој половини XIX века сељаци су почели да се задужују на своја непокретна добра. Главни узроци за ово настали су отуда што је прелаз из натуралне у новчану ренту затекао газдинства у овом делу Србије са заосталим привредним справама и недовољно спремна за интензивну пољопривредну производњу. Стога је и разумљиво што се већ на почетку такве привреде у Мачви, Шабачкој Посавини и Поце-

* Упоредо са насљављањем ове области и захватањем земље формирале су се и границе атара села. У споредним случајевима границе села одређивала је комисија из Шабачког Магистрата или капетани са старијим људима из околних села. Тако је, на пример, 1 маја 1811 године ма молбу кметова села Грдојевића и Букора, Шабачки Магистрат одредио међу између ова два села. Комисију су сачињавали Г. Лука Лазаревић, командант Шабачке нахије, и из суда два члана (Алекса Лазаревић и Милован Павловић). У протоколу Шабачког Магистрата стоји како је комисија том приликом одредила границу која иде: „...од тромеђе Головића, Букора и Градојевића тј. Милошевог Камена, од камена на рзвасту Лужњак, од Лужњака изнад Грујићеве њиве преко Целепишта на Брезу, од Бресе преко реке уз Јаругу Златарску, од Златарске Јаруге на брду Малу Главицу у закрштени цер...“ (39, с. 195). На исти начин одређене су границе између атара Шапца и Оџиног Села. У једном запису, из 1866 год., стоји како су сељаци Бошковић и Будаковић „пре скоро 20 година изашли у комисију са Г. Добросавом-Реасавцем и онда осинорили атар Шабачки“. И даље: „Том приликом је Г. Добросав поставио међе Шапцу и Оџином Селу од Служића ливаде, поред Табакова у Думачу, тако да је сав простор ван Шабачких ограда припао Оџином Селу“. У овом запису даље стоји: „Г. Добросав са људима пролазио је и међи онуда куда су му људи показивали, да је ...кнез Станко пре њега прошао и омеђио“. Према изјавама сељака Бошковића из Оџиног Села, од 5 јуна 1836 год., писано је и „крстовима поред потписа утврђено куда су и како су међе постављене“ (22).

рини јавља презадуженост сељачких газдинстава, нарочито касније до-сељених и економски слабијих. У невољи сиромашна газдинства су узимала новац уз велики интерес — 30, 40 и 50%, а некад и више. Уствари због давања великог интереса газдинства су најчешће и западала у друг.

У другој половини XIX и на почетку XX века ни у једном крају Србије није била поремећена социјална равнотежа у толикој мери као што је био случај у Мачви. А. Алексић 1882 год. пише: „Кад изречемо име Мачва, свагда смо ради, да искажемо узгред, да је то најбогатији, најсрећнији део Србије са својом обилатом производњом ране и других производа. Али није све онако сјајно и красно како се обично претставља. Када човек пропутује Мачвом преко и унакрст види с једне стране имућне људе. Има таквих, који по 500 и више плугова земље притјажавају, но њихов број је мален. Огроман је напротив број оних бескућника и убога и сиротих“ (61, с. 348). У то време слична ситуација била је у Шабачкој Посавини и Поцерини. Највећи поседници били су Петар и Павле Куртовићи, чија је вредност непокретне имовине износила још 1866 године 27.932 дуката. Ова два велепоседника имала су 9 кућа, 8 плацева, 3 кафане, 2 обора за свиње, пивару са зградама и алатима, 2 циглане, обрадиву земљу у Табановићу (вредност 90 дуката), Миокусу (30), Мајуру (70), Придворици (300), Сувом Селу (100) и Раденковићу (450); а од стоке: 74 свиње, 34 говеда, 11 коза и 24 овце (22). И Стеван Магазиновић, председник Шабачког суда, био је један од великих поседника XIX века. Он је југозападно од Штитара у Мачви имао комплекс замљишта велики 400 дана орања, а у непосредној околини Шапца три ливаде, један забран, 80 ланаца земље и 2 куће (23, с. 483). Поред ових приватних власника, велике комплексе земље имале су цркве и манастири, нарочито манастири Радовашница и Петковица, чија је непокретна имовина износила близу 1.000 ха.*

Крајем XIX и почетком XX века у Мачви и читавом Подрињу 9,88% од укупног броја газдинстава имало је само кућу, 78,51% поред куће и неке друге непокретности, 0,71% само непокретности, док 10,90% газдинстава није имало никакве непокретне имовине. Од 100 газдинстава која су имала непокретне имовине било је 92,2% земљорадника, док су остали углавном били трговци и занатлије (24, с. 38—39). У то време, у поређењу са стањем непосредно после укидања турских феудалних односа, мало је било породичних задруга са више од 30 чланова.

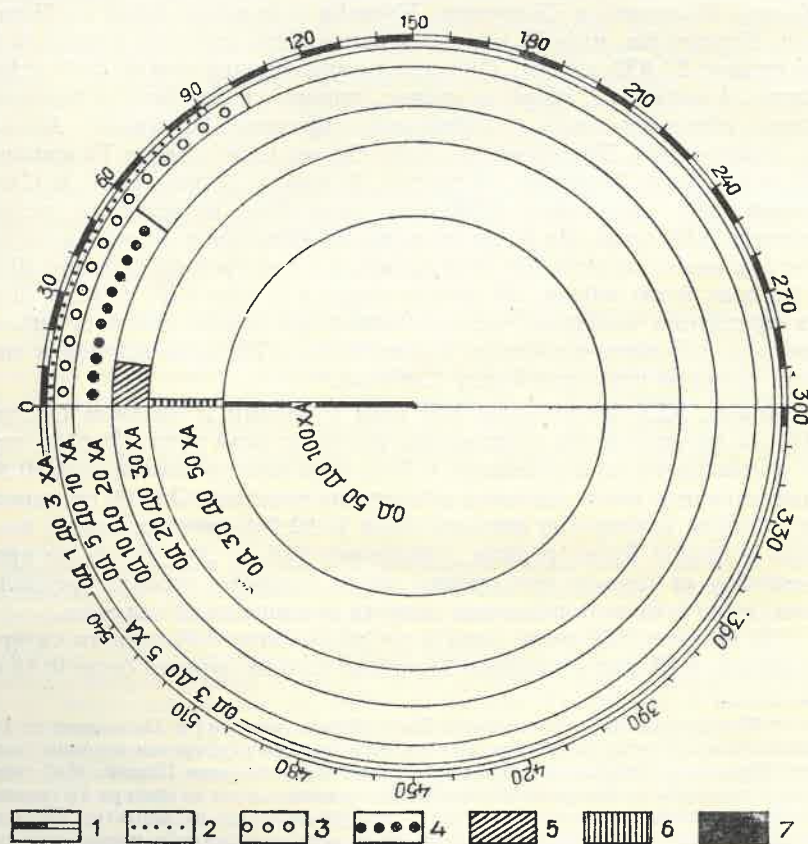
На почетку XX века, када је у Србији било 176 задруга са преко 30 чланова, у Шапцу и читавом Подрињу таквих задруга било је 56 или

* Непосредно после доношења Хатишерифа манастири Петковица и Радовашница били су метох манастира Чокшине и њихова непокретна имовина била је општа. Приликом утврђивања манастирских имања у околини Шапца, 1847 године, нарочита комисија из Београда обележила је границе имања манастира Петковице и Радовашнице, које су касније, 1849 год., потврђене с тим да манастир Петковица дозволи околним сељацима „у својој шуми по нужди и потреби њиној, ако они у својој шуми имали не би, грађу ... на ползу манастирску ... сећи, и из исте сува дрва од лежећих клада носити, а поред тога и своје свиње ... бесплатно жирити...“ (63 с. 135).

У другој половини XIX века манастирска и црквена добра у околини Шапца издавала су под аренду или напола. Званично познате су две врсте ренте: новчана и натурална. Трећа, радна рента, званично није постојала, али је примњивана.

31% (24, с. 40). У то време задруге се нису бавиле само пољопривредом него и трговином, док је готово редовно неко од њихових чланова бивао на власти или нека друга угледна јавна личност. Међутим, отада се у том погледу стање променило. У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини до тада вештачки одржаване велике породичне задруге почеле су постепено, али стално у све већој мери да се распадају. Поред осталог, узрок овоме углавном је лежао у већем продирању грађанских идеја о инокоштину. Стога многи у овој области деобу задруга између два светска рата нису ни смањили као ружну појаву, нити је осуђивали. Последица тога било је још веће уситњавање поседоа и стварање ситних поседника. То се може најбоље видети из односа бројног стања газдинстава по категоријама. Какви су односи појединих категорија били 1932 год., најбоље се види из графичког приказа 575 газдинстава у селу Дреновцу (ск. 4).

Ск. 4. — Однос категорија газдинстава у селу Дреновцу 1932 год., 1 — са поседом од 1 до 3 ха; 2 — са поседом од 3 до 5 ха; 3 — са поседом од 5 до 10 ха; 4 — са поседом од 10 до 20 ха; 5 — са поседом од 20 до 30 ха; 6 — са поседом од 30 до 50 ха; 7 — са поседом од 50 до 100 ха

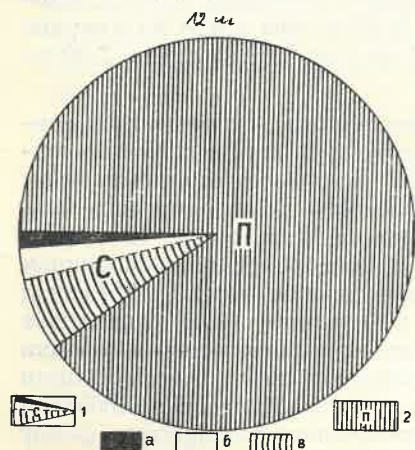
После Другог светског рата, доношењем Закона о аграрној реформи, ликвидирани су крупни поседи изнад 25 ха.* Овим законом ушло је у земљишни фонд око 9.000 ха. Највећа имања, која су пала под удар аграрне реформе, била су имања манастира Петковице, Каоне и Радовашнице, од којих је одузето око 977 ха. Већи део ове и остале земље из аграрног земљишног фонда подељен је сиромашним сељацима—око 90%, а од мањег су формирана прва угледна и крупна социјалистичка добра („Мачва“ и „Звезда“). Из записника по питању одузимања земље од шабачке епископије у Мајуру, која је износила око 95 ха, види се да су првенство у добијању земље приликом поделе аграрног земљишног фонда имали безземљашко-пољопривредни радници, борци и инвалиди Народноослободилачког рата. Том приликом добило је 68 сељака земљу из аграрног земљишног фонда—37 по 0.50 до 1.00, 22 по 1 до 2.00 ха и 9 по 2.00 до 4.00 ха.

И после укидања административног система у управљању привредом одиграле су се крупне промене у структури поседоа земље по секторима власништва. Те су промене биле условљене реорганизацијом сељачких радних задруга и доношењем закона о пољопривредном земљишном фонду, којим је утврђен максимум на 10 ха. У селу Десићу од 20 газдинстава узета је земља по Закону о пољопривредном земљишном фонду у површини од око 81 ха (према стању на дан 15. VIII. 1954 год.); у Штитару од 75 газдинстава (173 ха); а у Шеварцима од 44 газдинстава (240 ха). Сва ова и остала земља која је ушла у пољопривредни земљишни фонд, дата је углавном постојећим и новоформираним пољопривредним организацијама. Тако је у североисточном делу Мачве и у Шабачкој Поцерини применом Закона о пољопривредном земљишном фонду издвојено за фонд 3.987 ха, што са раније конфискованих 1.641 чини фонд општенародне имовине у површини од 5.628. Ова је земља 1953 год. подељена овако: новоформираним пољопривредним добрима 1.562 ха, пољопривредним задругама 649 ха, економијама земљорадничко-набављачких задруга 782 ха, пољопривредном добру „Напредак“ у Шапцу 887 ха, предузећима „Думача“ и „Подринка“ 140 ха, хемијској индустрији „Зорка“ 10 ха и сељачким радним задругама 1.598 ха. И у околини Богатића и Владимираца из фонда општенародне имовине, по Закону о пољопривредном земљишном фонду 1953 год., формиране су пољопривредне организације које у даљем унапређивању пољопривредне производње треба да одиграју крупну улогу. Само у околини Богатића од новоствореног земљишног фонда општенародне имовине створено је 11 пољопривредних добара, 6 економија у саставу земљорадничких задруга и 10 сељачких радних задруга. Као резултат свих тих промена у имовин-

* Какве су промене настале у имовинским односима по спроведеној аграрној реформи 1945 год. најбоље се може видети из односа бројног стања газдинстава по категоријама у атару Шапца. У овом месту газдинства по категоријама овако су била распоређена 1943/44 год.: до 2 ха 64; од 2 до 5 ха 32; од 5 до 10 ха 30; од 10 до 20 ха 11; од 20 до 50 ха 11 и преко 50 ха 8. Међутим, после спровођења аграрне реформе и конфискације имовине непријатељима 1945 год. до 2 ха имала су 82 газдинства; од 2 до 5 ха 59; од 5 до 8 ха 22 и од 10 до 20 ха 6. У то време поред индивидуалних поседника с поседом до 20 ха постојало је у атару Шапца још 5 државних добара.

ским односима, које су се одиграле у доба управљања привредом непосредно од самих произвођача, од 1951—1955 год., земљишни фонд општедруштвеног и задружног сектора знатно је повећан (у непосредној околини Шк пц: преко 200%), док је земљишни фонд приватног сектора смањен. Истина; али, и поред свих тих промена у имовинским односима, у рукама приватног сектора и даље се налази највећи део земљишног фонда. Тако, док је средином 1955 год. општедруштвени сектор располагао са 5.8% од укупног земљишног фонда, економије општих земљорадничких задруга са 1.5% и сељачке радне задруге са 2.7%; докле је приватни сектор располагао са 90%.

Ск. 5. — Земљишни фонд по секторима власништва у 1955 год., 1 — социјалистички сектор (а. економије 033, б. сељачке радне задруге, в. пољопривредна добра); 2 — приватни сектор (инокосна газдинства)

радних задруга или задружних економија. Тако комуна Варна има два пољопривредна добра, а Црна Бара две сељачке радне задруге. И једна и друга комуна имају још једанаест економија општих земљорадничких задруга и две задружне економије. У том погледу исти случај је био и крајем 1955 године, када је укупан број пољопривредних добара у свим мачванским, поцерским и посавским комунама износио 27; у исто време сељачких радних задруга било је 13, специјализованих задруга 3 и задружних економија 16.

Просечна величина обрадивих парцела на приватном сектору креће се од 0.75 до 2.00 ха. Овако мале обрадиве парцеле представљају сметњу за развој пољопривреде, јер су озбиљна кочница за примену механизације у производњи. Стога је и разумљиво што се последње две-три године јавља покрет за груписање обрадивих парцела. У том погледу је нешто боље стање на социјалистичком сектору, јер се преко 83% од укупног њиховог земљишног фонда налази у парцелама мањим од 5.00 ха.

Величина поседа једног индивидуалног произвођача у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини креће се обично од 1,22 до 9,18 ха. У 1955 год. у већини места било је на приватном сектору са поседом од 0—2 ха 20.7% газдинстава, са поседом од 2—3 ха 15.3%, са 3—5 ха 26.5%, са 5—8 ха 20.0% и са више од 8 ха 17.5%. У исто време 62.5% газдинстава са поседом испод 5 ха располагало је са 35.5% земљишног фонда, док је 37.5% газдинстава са поседом изнад 5 ха располагало са 64.5%.

Непосредно после увођења комуналног система 1955 год. у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини није било ни једне комуна која није имала бар једно социјалистичко добро. У исто време било је и таквих комуна које су имале по два и више пољопривредних добара, сељачких

Најуситљенији посед имају задружне економије. Од укупно 16 економија земљорадничких задруга пет немају ни једну парцелу већу од 10.00 ха, док остале најчешће имају парцеле од 1—5 ха. Стога је и разумљиво што раднички савети пољопривредних организација врше арондацију свога земљишта. Та се арондација врши на добровољној основи. У том погледу поједине организације су већ прилично поодмакле (као у Дреновцу и Змињаку). Поред осталог, и због тога преовлађује мишљење у привредним круговима Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине да би требало извршити спајање пољопривредних организација, како би се створила крупна пољопривредна добра. Према њиховом мишљењу требало би да остану само оне организације чији земљишни фонд није разбијен, и чије се пословање завршава позитивним финансиским резултатом, док све остале треба расформирати или спојити. Тако би, према мишљењу истих кругова, требало расформирати добро „Слога“ у Слемевићу које поседује 213 ха обрадиве земље у 25 парцела. Само у току 1954 године ово је добро пословало са губитком од 1,789.615, а 1955 са губитком од 1,691.601 динара.

Облици обрадивих парцела нису свуда исти, јер се мењају и углавном прилагођавају рељефу, педолошком саставу земљишта и потребама пољопривредника. Најправилније геометриске облике имају обрадиве парцеле у Мачви. У овом делу наше области обрадиве парцеле најчешће имају облик квадрата или правоугаоника правилно распоређених с леве и десне стране путева. У Шабачкој Посавини и Поцерини најчешће обрадиве парцеле нису као у Мачви правилно распоређене него без икаквог реда растурене и обично немају правилне геометриске облике, с обзиром да је овде земљиште речним долинама јаче дисецирано.

Мелиорације. — Пре подизања одбранбених насипа, већи део атара села која се налазе у северној Мачви (Равње, Раденковић, Дреновац, Ноћајски Салаш) плавиле су особито у пролеће Дрина и Сава. У XVIII веку нису предузимане никакве мере за заштиту од поплава, јер сељачка газдинства, оптерећена феудалним дажбинама, нису имала материјалних средстава за какве-такве хидротехничке радове. Исти случај је био и непосредно после доношења Хатишерифа 1830 год. У том погледу запажа се изванредан напредак тек од 60-тих година XIX века (26, с. 113; 61, с. 84—89), нарочито у раздобљу од 1899—1912 године. Тада Подрински округ почиње са градњом насипа између Салаша и Црне Баре, Црне Баре и Равња, Засавице и Мале Митровице. У исто време Подрински округ у Шапцу израдио је био детаљан план за одводњавање и заштиту Мачве од дринских и савских вода. Само, нажалост, Први светски рат онемогућио је спровођење у дело овог плана и, с тим увези, оспособљавање водопадног земљишта за културу.

После Првог светског рата за одбрану од поплава држава није показивала довољно разумевања. Године 1926 отпочели су радови на завршавању насипа започетих почетком XX века. Међутим, одмах са започетим радовима искрсло је питање недостатка новчаних средстава, јер их меродавни фактори нису давали. У то време интересенти нису

располагали потребним новцем за инвестиције, јер у Дреновцу и другим местима угроженим од речних и изданских вода северно од Дубља, већина газдинстава имала је посед мањи од 3 ха. С обзиром на то, мачванска водна заједница је од 1932 године приступила извођењу хидротехничких радова за потпуно исушивање Мачве оптерећујући земљишта водним доприносом. Ова заједница интересената успела је до 1940 године да изведе само известан део радова, који још увек нису били довољни за заштиту од поплава. Од главних објеката био је потпуно изграђен једино одбранбени насип између Мале Митровице и Шапца, подигнуте две пумпне станице и извршено повишавање насипа узводно од Мале Митровице до Раче.*

Рад мачванске водне задруге на подизању одбранбених објеката за заштиту од високих савских и дринских вода, започет после Првог светског рата, био је прекинут немачком окупацијом 1941 године. Истина, већ 1942 год. Среско начелство у Богатићу добија из кредита за јавну службу извесну суму новаца за продужење радова на исушивању и заштиту Мачве од поплава. У том циљу основана је и хидротехничка секција у Шапцу са задатком да те радове обави. Али за све време окупације мало је шта од тога урађено, због слабе организације рада. Скоро на свим планираним објектима радиле су бригаде омладинаца, али ти радови до свршетка Другог светског рата нису, из већ наведених разлога, приведени крају.

После ослобођења 1945 год. водна заједница у Шапцу предузела је низ потребних мера за потпуно исушивање и заштиту Мачве од поплава. Десетогодишњим радом, заједница је уз новчану помоћ државе успела да изврши повишавање и проширење постојећих одбранбених насипа, затим да ископа ново корито канала Модрана, Јереза, Мутника, Добрићске Реке, и, поред осталог, да обнови за време Другог светског рата порушену уставу на Модранском каналу. Али поред свега тога, обезбеђење Мачве од поплава није до данас потпуно решено, пошто оне не настају само од речних, већ и од изданских вода. Савска и дринска вода за време високог водостаја избијају под хидростатичким притиском на површину у приобалским деловима и замочварују земљиште. Услед овога, као и услед тога што је каналска мрежа за одводњавање делимично изграђена, око 9.000 ха земљишта у северној Мачви, између одбранбених насипа и природних обала, остају сваке године необрађени и због тога материјална штета износи близу 120 милиона динара. У околини Богатића, напр. због сувишне подземне воде сваке године остаје необрађено преко 700 ха, а

* До 1940 године разрез и наплата водног доприноса вршени су само у сливу Битве и Јереза, где је била извршена делимична канализација. Ради санирања задружног финансијског стања 1940 године, разрезан је био водни допринос и на остале сливове, али с тим да је разрез на нове површине предвиђао плаћање само одбране од речних вода. Допринос је разрезиван по установљеном кључу, кога је сваке године утврђивао управни одбор задруге. Кључ разреза обухватао је обрадиво земљиште, саобраћајнице, индустријска постројења, насеља и земљишта под шумом. Тако је висина водног доприноса 1940 године износила 10—180 динара по 1 ха. У задружној општини Богатић, например, разрез водног доприноса износио је око 7.741 дин., Радековић око 11.179, а Шабац 31.829. Укупна површина са које се убирао водни допринос износила је 7.714,13 ха.

због касног повлачења подземне воде приноси засејаних култура су на 5.000 ха за 20% мањи од просечних. Рачуна се да десетине и десетине хектара земље сваке године услед недовољне изграђености насипа, канала и каналске мреже остају необрадиве и забарене. Само у атару Црне Баре укупна плавлена површина просечно износи око 60 ха годишње. Данас се каналима одводњава укупно 145.537 ха. Од тога се црпкама и сифонима одводњава око 26.578 ха, а гравитацијом 118.959 ха (27, с.186). На сваких 100 ха земљишта просечно долази око 1 km каналске мреже. Та дужина каналске мреже је недовољна за одводњавање чак и под предпоставком да одводи воду само из делимично замочварених мачванских села. Стога је Подринска водна управа из Шапца предузела мере да се у свим деловима Мачве отпочне са изградњом нових канала. Одводњавање и заштита од речних и изданских вода нису од значаја само за пољопривреду већ и за здравствено стање становништва. Према подацима водне заједнице у Шапцу године 1941, због неизвршених мелиорационих радова, више од половине становништва у Мачви било је заражено маларијом, а у непосредној околини Мале Митровице ретко се могло наћи газдинство у коме бар један члан није боловао од ње. Штавише, у Засавици установљена је 1940 год. маларија и код деце од 1 год. старости, док су Ноћајском Салашу запажени појединачни случајеви тропске маларије.

Не постоје званични подаци о здравственом стању становништва после Другог светског рата, али је оно у сваком случају побољшано. У току 1952 године било је регистровано само пет случајева маларије у читавој Мачви. На први поглед изгледа да је то само резултат до сада изведених мелиорационих радова, али ако се разговара са мештанима може се видети, да је томе добрим делом допринела побољшана здравствена заштита.

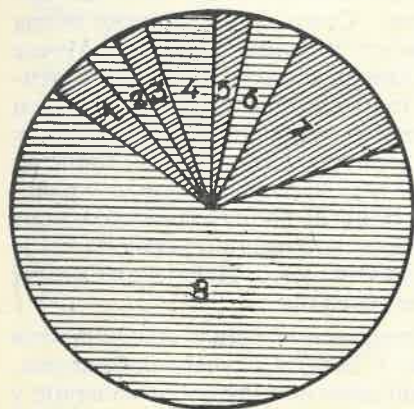
Друштвени план Среза Шабац предвиђа да Подринска водна управа обави мелиорационе радове у вредности од преко 98 милиона динара. Сви ови радови обавиће су углавном из републичких средстава (28).

ИСКОРИШЋАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА И РАЗМЕШТАЈ ПРОИЗВОДЊЕ

Пољопривредни реони. — Природни услови за пољопривреду у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини веома су разнолики. Ово се пре свега односи на педолошки састав земљишта, климатске прилике и природну вегетацију. Сагласно свим тим чињеницама земљини фонд је веома разнолик. Од 174.988 ха, колико износи укупна површина, на ораницу долази 69.2%, шумско земљиште 6.1%, воћњаке 5.3%, ливаде 2.9%, пашњаке 2.7%, винограде 0.7% и трстике 0.5%; према томе, на неплодно земљиште отпада 12.6%. Насупрот овој општој слици структуре земљишног фонда, која је веома повољна за привредни живот, треба истаћи да та слика није таква ако се област посматра у правцу од севера ка југу или од запада ка истоку. Тако, од укупне површине отпада на оранице: у Криваји, Букору, Метлићу и Румској 48%, у Богатићу 80%, у Засавици, Малој Митровици, Ноћају,

Раденковићу, Равњу и Салашу Ноћајском 63%. Као што се види, најмањи проценат под ораницама је у местима на посавско-поцерском побрђу и у инундационом појасу, док је највећи на пешчаним гредицама и у вишем делу мачванске равни. Супротно ораницама, природних ливада и пашњака има највише на посавско-поцерском побрђу и у граничном појасу поред Дрине и Саве, док их је најмање у средњем и јужном делу Мачве, с обзиром да се овде земљиште претежно искоришћава за културну вегетацију. То се јасно види из ових података, који показују колико се

Ск. 6. — Однос привредних површина, 1 — пашњаци; 2 — виногради; 3 — ливаде; 4 — неплодно земљиште; 5 — трстици; 6 — воћњаци; 7 — шуме; 8 — оранице и баште

Ноћају, Засавици, Раденковићу, Равњу и Малој Митровици поред Саве 0.0%. У мочварном, северном делу Мачве, налази се највећи проценат под трском и рогозом (1—2%).

Однос земљишног фонда и становништва није свуда исти, већ се мења и прилагођава физичко-географским условима. Крајем 1955 године на једног становника долазило је оранице: у Букору 0.7 ха, Прњавору 0.9 ха, Змињаку 0.9 ха, Мајуру 1.0 ха, Црној Бари 0.8 ха и Раденковићу 0.7 ха. У истој години један пољопривредник из Букора имао је више од 0.30 ха шума, 0.4 ха воћњака и 0.02 ха винограда него пољопривредник у Змињаку, а 0.2 ха мање ораница и башта. Према томе, ораничних површина више долази на једног становника у Мачви, а воћњака, винограда и шума у Шабачкој Посавини и Поцерини. Та чињеница, поред аграрне насељености, указује и на висину и порекло дохотка становништва у појединим деловима испитиване области.

Сагласно свему томе у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини могу се у привредном погледу оштрије издвојити два реона. То су мачванска равна и посавско-поцерско побрђе. Први привредно-географски реон има ратарско-сточарску привреду, а други ратарско-воћарско-виногра-

процента укупне површине налази под ливадама и пашњацима: на посавско-поцерском побрђу овај проценат износи 2—8, док на вишем делу мачванске равни јужно од Богатића 1—3, а у местима поред Дрине и Саве 3—13%. Винограда, воћњака и шума највише има на посавско-поцерском побрђу. Према северу и северо-западу проценат укупне површине под воћњацима, виноградима и шумом све више опада уколико се приближавамо инундационом појасу поред Дрине и Саве. Тако у Волујцу, Бојићу, Дворишту, Милошевцу, Накучанима и Синошевићу на побрђу од укупне површине на винограде долази 2.1%; у Липолисту, у прелазном појасу између вишег дела мачванске равни и побрђа 0.6%; Црнобарском Салашу и Бадовницима на вишем делу мачванске равни 0.0% и, најзад,

дарско-шумску. У оба ова привредно-географска реона различити су-као што је већ раније истакнуто — како природни услови, тако и економски

Ск. 7 — Пољопривредни реони, 1 — реон ратарства и сточарства (микро-реон бара и мртваја, микро-реон инундационог појаса); 2 — реон ратарства, виноградарства, воћарства и шумарства

живот становништва, њихов доходак, па самим тим и географски размештај производње.

1. РЕОН РАТАРСТВА И СТОЧАРСТВА

Овај привредно-географски реон, кога чини мачванска равна, својим физичко-географским и друштвено-економским условима, пружа повољне могућности за гајење ратарских култура. Зато у овом реону ратарство има доминантан положај у односу на остале гране биљне про-

изводње. Уз ратарство је везано гајење стоке, те је сточарство важна привредна грана. Виноградарство и воћарство су споредне привредне гране.

Крајем XVIII и почетком XIX века скоро цела мачванска раван је била покривена густом шумом. После победе у Првом и Другом устанку ово се стање изменило због интензивног крчења шуме, како би се створили слободни простори за насељавање и поља за земљорадњу. У већини места уместо шума у другој половини XIX и на почетку XX века оранице су заузимале скоро сва топографски погодна земљишта. Скоро исти случај је био у времену између два светска рата, када се мачванска раван углавном налазила под житима, индустријским и крмним биљем. Изузетак чине мочварни делови и окућнице, које се налазе под ниском барском шумском вегетацијом, поврћем и воћем. Раније, нарочито на почетку XIX века, док је ниво производних снага био низак, ратарство је представљало слабо развијену привредну грану, мада је за ондашње прилике Србије Мачва била активна земљорадничка област. У то време добит од сточарства давала је највећи део прихода Мачванима. После Другог устанка — у периоду јачања робно-новчане привреде, откупљивања турских земаља, заграђивања откупљених пољопривредних површина, крчења шуме, преобраћања ливада и пашњака у оранице, задуживања и распадања породичних задруга, сточарство све више уступа место земљорадњи. Али гајење стоке и даље представља важну привредну грану, мада у склопу целокупне привреде заузима другоразредни значај.

У оквиру овог реона искоришћавање бара, мртваја и инундационог појаса изражено је кроз развој ових привредних грана: повртарство, рибарство, експлоатација трске и хватање пијавица.

РАТАРСТВО

Још у почетку је речено да благо заталасана мачванска раван пружа повољне природне услове за успевање и касних и раних ратарских култура. Пре свега повољна је велика температурна сума, затим пластика земљишта, и најзад, педолошки састав. За успевање ратарских култура најподеснији су средишни делови реона (Богатић, Дубље, Совљак). Али они имају мању количину воденог талога у односу на јужне делове реона (Ново Село, Лешница); главни регулатор влаге-шумски покривач посечен је већим делом још у XIX веку. Стога у сушним годинама потребно је вршити наводњавање у средишњим деловима реона.

Развој райшарџива. — Крајем XVIII и почетком XIX века повољне природне могућности за гајење ратарских култура недовољно су искоришћаване. У то време атари села у Мачви најчешће били су издељени општим заградама у три дела, па су у једном сви сељаци сејали стрна жита, у другом кукуруз, а у трећем-највећем делу, у току више година биле су ливаде, пашњаци и шума. Само 3.092 газдинстава произвела су 1830 год. и дала на име мукадских дажбина 310.000 ока пшенице, 101.650 ока јечма, 55.750 ока овса и 996.200 ока кукуруза (29, с. 824). Те године просечно свако газдинство западно од Штитара и Липолиста произвело је

по 4.730 ока кукуруза или стрних жита. У то доба жита су се сејала углавном за локалну потребу, утолико пре што је била слабо развијена извозна трговина са биљним производима. Из читаве Шабачке нахије извезено је 1831 год. око 34.014 ока брашна, 318 ока кукуруза и 25.530 ока пшенице (29, с. 848). У том погледу запажа се већи напредак тек од 60-тих година XIX века, када су добар извоз и високе откупне цене пшенице, кукурузу, јечму и овсу подстакле газдинства да удвоструче снаге и почну што више сејати ове усеве. 27 јула 1867 год. у Лешници трговци су плаћали тек овршену пшеницу по 80 гроша оку, јечам 50-54 гроша, зоб 54-58 гроша, док су у Шапцу Јевреји плаћали и више (30).

Још за дуго времена после укидања турских феудалних односа сељаци су углавном сејали пшеницу и кукуруз као и пре добијања Хати-шерифа. Скоро све до 70-их година XIX века сточарство је представљало важан извор прихода на поседима сељачких газдинстава, која увођењу нових култура нису поклањала готово никакву пажњу. У том погледу запажа се извешан напредак тек после дефинитивне преваге ратарства над сточарством крајем XIX века. Чак и тада, увођење нових култура ишло је споро и тешко, због тога што су се сељачка газдинства тешко решавала да гаје нове културе, а затим и стога што нису познавала њихову агротехнику. Но ипак се запажао постепени напредак, нарочито на почетку XX века, када су под утицајем Ниже пољопривредне школе у Шапцу до Првог светског рата сва имућнија газдинства увела такоређи све данашње културе, као шећерне репе и др. Али то не треба да значи да се са увођењем нових култура упоредо смањивала површина под житима. Насупрот, сетвена површина под житима стално се и даље повећавала, утолико пре, што се распадањем породичних задруга стварао велики број ситних поседника, који су услед оскудице у обрадивој земљи, углавном производили кукуруз и пшеницу.

На почетку XX века у Мачви је гајење ратарских култура било на највишем нивоу у Србији. У то време на сваких 100 становника обично се производило 28.000—32.000 кг жита годишње. Из Шапца се тада извозила шлеповима пшеница у Видин, док је добит од ратарства била највећи део прихода Мачвана.

Непосредно после Првог светског рата, стање у коме се налазило ратарство није било нимало задовољавајуће, јер је оно почело да стагнира; то је у првом реду било последица рата, а од 1928 године и слабих цена. Тек од 1936 године, одкада се почео осећати све мањи утицај дотадашње кризе, затим извесном интервенцијом државе, која је у Мачви довела до стварања већег силоса, ратарство почиње да излази из тешког стања и његови се производи упућују све више ка Солуну. Отада почиње постепено, али стално, да се у Мачви развија ратарство, и то због добре коњунктуре већине култура. Тако је од 1936 до 1940 године, било око 79.8% свих земљишта засејано ратарским културама. До 1940 године ратарство је толико напредовало да је Мачва давала близу 3% целокупне производње кукуруза у Србији, 3.3% пшенице итд. (31). За време Другог светског рата гајење ратарских култура је опало.

Крајем 1944 године, док је рат у Босни још трајао, искоришћавање земљишта за гајење ратарских култура било је минимално (40—50%),

а обрада закоровљених и запуштених њива доста заостала због тога, што су Немци за време Другог светског рата и приликом повлачења одвели велики број радне стоке, а затим и стога што се осећао недостатак у људској радној снази. Отуда сјесени 1944 год. у Мачви није ни поорана ни посејана половина ораничне површине. Зато је председништво АСНОС-а марта 1945 год. основало по селима сетвене одборе са циљем да буду покретачи, организатори и руководиоци свих послова сетве, и септембра исте године завело планску сетву свих култура (пшенице и др.).

Од 1944—1946 год. сва настојања месних народних власти за искоришћавање сетвених површина за ратарство ишла су за тим да се на њима произведе што већа количина ратарских производа по 1 ха без обзира на квалитет. То је тада било нужно и оправдано због оскудице у ратарским производима; али се већ на почетку административног управљања привредом 1947 године то показало недовољним. Стога су још тада власти у овом привредногеографском реону почеле настојати да поправе квалитет ратарских производа, док су у периоду од 1951 до 1955 године извршиле крупне промене у организацији искоришћавања земљишта. Те су промене условљене укидањем административних мера у сетви и стварањем повољних услова за унапређивање ратарске производње економским путем (кредитирањем и сл.) од стране месних народних власти. Само западно од Штитара и Липолиста 1954 год. из средстава инвестиционог фонда за кредитирање индивидуалних газдинстава утрошено је преко 80 милиона динара, а за набавку техничке опреме на пољопривредним организацијама социјалистичког сектора преко 22 милиона динара.

Све до краја Другог светског рата ратарство је било развијено само на приватном сектору. Међутим, од 1945 године са оснивањем пољопривредних добара, сељачких радних задруга и економија општинских земљорадничких задруга, поред приватног сектора, појављује и задружни и општедруштвени. Приватни сектор долази на прво место и учествује у укупној производњи са 92%.

Технички ниво опреме и начин искоришћавања земљишта. — Пред, и непосредно после доношења Хатишерифа, у XIX веку, обрада земље, и уопште агротехника усева били су заостали. После укидања турских феудалних односа 1833 године власти су настојале да се побољша начин обраде земље, али у томе за дуго времена нису имале успеха. У том циљу, још 1837 године постављени су били економи. Тако је за села: Скрађани, Слеччевић, Мајур, Дреновац, Шеварице, Причиновић, Табановић, Штитар и Метковић био постављен економ Пантелија Ерић из Метковића. У то време дужност економа је била да показује сељацима начин рада како би се „умножило изобиље производа и побољшала обрада земље“. Међутим, како су тада Мачвани имали строже економије у среским старешинама, то је кнез Милош већ исте 1837 године укинуо економије. Сва настојања економа да се пољски послови благовремено обаве остајала су узалудна, јер су земљорадници радије одлазили на састанке у кафане и по кућама него у поље. Исти случај је био и са пи-

томцима који су свршили пољопривредне науке у Топчидеру, а којих је 60-их година XIX века било свега 3 (19).

У XIX веку за дуго времена Мачвани нису поклањали довољно пажње обради земље и агротехници усева уопште. И после укидања турских феудалних односа 1833 године сељаци су и даље орали дрвеним плуговима, а о гвозденим није било ни помена. Тако, или, боље речено, само унеколико измењено стање остало је све до краја XIX века. Колико је агротехника усева у овом периоду заостала, најбоље се види по томе, што је земљиште слабо ђубрено. Сејано је семе које прво дође до руке. Припрема земљишта за сетву није била благовремена, као касније и сама обрада. Кукуруз није два пута окопаван за време вегетационе периоде. Стрна жита жњевена су кад сазру и клону и онако заједно са травом у крстине садевана на њиви, где су често остајала по 1—3 месеца, за које време добро прокисну и проклијају, па су тек онда стоком вршена. Стога газдинства нису добијала ни пола прноса пшенице и других стрних жита по 1 ха, колико су могла добити да су све послове на време обављала. Скоро исти случај је био и са кукурузом, који је бран за дуго после Митрова дана (30).

Тек крајем XIX и почетком XX века сељачка газдинства почела су да поклањају већу пажњу агротехници усева, и уопште обради земље, и то због тога што су саме власти почеле систематски да потпомажу унапређење ратарства. У то време уместо дрвених плугова сељачка газдинства почињу при обради земље све више да користе гвоздене плугове. Сем боље техничке опреме, унапређивању начина обраде земље, и уопште ратарства, доприносе школовани економи и расадник у Владимирицима, а касније и Нижа пољопривредна школа у Шапцу.

Крајем XIX и почетком XX века плугови за обраду земље увозени су из Аустро-Угарске и набављани из Смедерева; сем тога, израђивани су и продавани по приступачним ценама и у самом Шапцу. У то време, поред плугова, примењују се у обради земље и друге модерне справе—сејалице и сл., док су под утицајем пољопривредне економије (касније Ниже пољопривредне школе) у Шапцу и расадника у Владимирицима, почеле у већини места да се примењују и новије агротехничке мере (тропољни плодород и др.).

Између два светска рата у техничкој опреми и агротехници запажају се знатне промене. У већини места пред Други светски рат примењују се новије агротехничке мере у обради земље, уводи квалитетније семе и употребљавају трактори за орање. Само у непосредној околини Богатића 1938 године било је преко 15 трактора. На један трактор долазило је просечно око 3.900 ха ораница.

После Другог светског рата учињен је корак напред у већој употреби машина и примени савремених агротехничких мера у обради земље. У том циљу још непосредно после ослобођења 1945 године основана је машинско-тракторска станица у Шапцу, док су у периоду од 1944—1946 године месне народне власти свакодневно руководиле преко сетвених одбора свим пољопривредним справама и машинама, како би ове биле што рационалније искоришћене и како би се благовремено обављала обрада земље на поседима свих газдинстава, без обзира на

сектор власништва. Притом су народне власти уносиле у извршавање сетвених планова систем рада фабрика, тј. сви радови, било које врсте, најбоље и најуспешније су се изводили такмичењем. Доиста, после Другог светског рата у обради земље такмичење се у околини Богатића показало као добар начин да се ефекат рада, како човека тако и машине и стоке, стално повећава.

До 1955 године тракторима су углавном обрађивале земљу пољопривредне организације и имућнија газдинства. Редак случај је био да је неко газдинство са поседом испод 5 ха користило за обраду свога земљишта трактор. Земљиште таквих газдинстава разбијено је у велики број парцела неправилног облика, те је под таквим условима доста скупа употреба трактора по 1 ха. Изузетак од овога у последње две-три године унеколико чине поседи чланова земљорадничких задруга, које својим тракторима ору под повољнијим материјалним условима њиве својих задругара. У том погледу само је нешто боље стање на социјалистичком сектору, јер је њихов земљишни фонд доста уситњен.

Највећи број трактора за обраду земље има социјалистички сектор—99% од укупног броја, и то: пољопривредна добра 66, земљорадничке задруге 21 и сељачке радне задруге 42. Поред свега тога, социјалистички сектор је још недовољно снабдевен тракторима, јер на сваких 100 ха просечно долази само један трактор јачине 30—35 КС. Исти случај је и са осталим справама. Од 55 пољопривредних организација 6 уопште немају тракторе, док 17 организација немају самовезачице, а 14 организација немају сејачице (сеју омашке). Поред тога, у већини пољопривредних организација машински парк састоји се из разних делова застарелих машина за које се тешко добијају резервни делови. Изузетак од овога чини једино пољопривредно добро „Мачва“, које скоро 100% обрађује земљу тракторима. Све до 1951 године обрада земље на добру „Мачва“ углавном је вршена сточном и људском радном снагом, пошто се оскудевало у савременим техничким средствима. Уз то радници, којих је у летњој сезони било просечно по 180 из околних села, нису били заинтересовани за повећавање производње; јер су били плаћени по времену или учинку. Радне бригаде нису уствари биле производне јединице које би биле заинтересоване за цео процес производње, већ су представљале организационо-радне јединице ради лакшег управљања. Али отада се из године у годину ово стање поправљало организационим изменама и набављањем техничких средстава (32), тако да данас добро „Мачва“ служи за узор како треба обрађивати земљиште модерним средствима.

У Мачви је снабдевеност знатног броја газдинстава плуговима и већином других пољопривредних справа релативно слаба. До тога је дошло углавном због ранијих друштвено-економских збивања у овом крају, која су довела до велике пауперизације већег броја газдинстава. Стога и није чудна појава што поједина економски слабија газдинства не раде сама земљу већ је дају под закуп другим произвођачима; сем тога, запажа се и то да неки земљорадници, услед недостатка властитих средстава за производњу, посебно запрега, ступају у најразличитије односе према оним произвођачима који поседују средства за производњу.

Тако се у Богатићу и његовој околини баве пољопривредом 10. 930 газдинстава на 58.012 ха. Од 10.910 газдинстава, колико се њих бави пољопривредом у сопственој режији, близу 4.200 (4.186) немају плугове. Слично стоји и са осталим пољопривредним справама. Све ово указује на веома ниску снабдевеност пољопривредних газдинстава средствима за производњу.

Због недостатка пољопривредног инвентара обрада земље, посматрана у целини, доста је заостала код малих и ситних газдинстава. У том погледу скоро исти случај је и са вршајем који траје преко 40 дана, јер су вршаће гарнитуре дотрајале. Стога сваке године остане преко 5% неовршеног жита у класу или плеви. Према изјавама пољопривредних стручњака, за вредност зрна која остају неовршена у класу могло би се купити сваке године најмање 17 и више вршаћих гарнитура.

Друштвени план Среза Шабац предвиђа у догледно време већу примену механизације у обради земље. Према плану у том циљу основаће се и 19 погонских станица за механизацију обраде земље (28).

Плодоред је најчешће двопољан-смењује се кукуруз са пшеницом. Изузетак чине газдинства са поседом испод 1.0 ха која из године у годину сеју само кукуруз, пошто оскудевају у обрадивој земљи. Мали је број напредних пољопривредника који примењују вишепољни плодоред. Тако у Штитару и Мајуру напредни пољопривредници на својим њивама најчешће примењују четворопољни плодоред. У Мајуру после кукуруза они сеју шећерну репу, треће године соју и пасуљ а четврте године пшеницу или детелину.

После Другог светског рата, до 1948 године, обрадиве површине су се слабо или никако ђубриле стајњаком, јер је смањен сточни фонд за време немачке окупације после ослобођења 1945 године давао недовољне количине ђубрива. Стога је у првим послератним годинама стално искоришћавање ораничних површина довело до велике исцрпљености земљишта. У погледу употребе стајњака скоро исти случај је и данас, јер савремена годишња производња стајњака омогућава да се оранице могу ђубрити једном тек у 5—15 година. Ово важи за цео виши део мачванске равнице; иначе у том погледу постоје разлике код газдинстава разних категорија. Тако једно газдинство са поседом до 2 ха у овом привредно-географском реону може да нађубри оранице сваке петнаесте године, са поседом од 2—5 ха сваке десете, док са поседом од 5—10 ха сваке пете. Имајући ово у виду, разумљиво је од коликог је значаја употреба вештачких ђубрива. И поред свега тога, ова ђубрива су се до пре неколико година слабо употребљавала. Њих је у свим местима било доста, али су их газдинства слабо куповала. Томе има више узрока. Најважнији је тај, што су произвођачи оскудевали у новцу и што нису довољно познавали користи од вештачког ђубрива за побољшавање физичког састава обрадивих површина. У том погледу запажа се изванредан напредак тек од 1948 године, када је знатан број пољопривредника и задруга почео да врши примену агротехничких мера у обради земље на својим поседима. То су били први борци за високе приносе и извршење Петогодишњег плана у северозападној Србији. Ево неколико

результата које су постигли економске 1948/49 године борци за високе приносе са земљишта на којем су извршили ђубрење суперфосфатом и другим ђубривом уз примену потребних агротехничких мера (22): сељачка радна задруга „Борђе Маринковић“ из Липолиста добила је са 1 ха 250 мц кромпира; Димитријевић Живко из Змињака са 1 ха 32 мц пшенице, итд.

Борци за високе приносе утицали су и на остале пољопривреднике да употребљавају вештачка ђубрива. Поред свега тога, велики број земљорадника и даље се тешко решавао да употребљава суперфосфат и друга вештачка ђубрива у недостатку стајњака. У том погледу већи напредак запажа се тек од 1949 године, када је хемијска индустрија „Зорка“ почела огледима да указује земљорадницима на корист употребе вештачког ђубрива. Само у току 1954 године „Зорка“ је извела 10 таквих огледа у околним селима. Сличне огледе вршила је и Средња пољопривредна школа у Шапцу, која је ђубрењем кукуруза са 200 кг суперфосфата и 300 кг нитромонкала 1954 године добила повећане приносе за 350—1.500 кг зрна по 1 ха, у зависности од појединих сорти.*

Производња квалитетног семена непосредно после Другог светског рата била је слабо развијена. У то време овај задатак поверен је био државним пољопривредним добрима и сељачким радним задругама. Међутим, и код добара и код задруга производња семена из године у годину редовно је квалитативно и квантитативно подбацивала по 1 ха услед тога што се није поклањала довољна пажња агротехници. Проблем семенске робе пре укидања административног система управљања привредом месне власти су покушале да реше оснивањем семенских предузећа у Шапцу и Богатићу; али у томе нису много успеле, јер су ова предузећа гледала да остваре што већу зараду, док унапређивању производње нису поклањала довољно пажње. У том погледу већи напредак запажа се тек у условима управљања привредом непосредно од самих предузећа, када су семенска предузећа почела постепено, али стално, све више да поклањају пажњу квалитету семена и да се у раду придржавају научних принципа. Сем тога, она сваке године увозе нове сорте семена из иностранства, нарочито поврћа. Било је 1953 године неколико сорти бораније неподесне за успевање услед релативно дуге вегетационе периоде, али је исто тако било и семена високе вредности („крти восковац“, „златни восковац“).

Биљне културе. — Структура сетве је доста хетерогена — гаје се разне културе. Мали је број газдинстава која су се специјализовала за гајење рентабилнијих култура, већ производе од свега по мало, без обзира да ли је то рентабилно или не. Већина газдинстава сеје претежно

* Средња пољопривредна школа у Шапцу постоји од 1952 године, када је СПШ из Руме пресељена у Шабац на место Средње ветеринарске школе, која је укинута. Она је тиме наставила рад на традицијама бивше Нижње пољопривредне школе, која је дала знатан допринос својим радом унапређивању пољопривредне производње Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине, а и ван овог реона. Она располаже са свим савременим пољопривредним машинама, живинарском селекционом станицом, ратарским огледним пољима, ботаничком баштом са виноградом, повртњаком и школским парком са стакларом и расадником.

оне усеве који углавном служе за натуралну потрошњу, јер је тежња произвођача да у свему и свачему подмире своје потребе са расположивог комплекса земље. Притом се искоришћавање сетвених површина на поседима газдинстава разних категорија знатно разликује, и већином зависи од укупног земљишног фонда, расположивог пољопривредног инвентара, културе произвођача и радне снаге. Тако мала и ситна газдинства углавном искоришћавају своје сетвене површине за гајење лука, паприке, кукуруза и пшенице, док средња и за остала жита, индустријско, крмно и друго биље. Скоро исти случај је и код сељачких радних задруга, које такође на својим поседима производе од свега по мало. Велики број култура на малим обрадивим парцелама је карактеристичан и за већину пољопривредних организација опшtedруштвеног сектора. Преко 95% свих пољопривредних организација сеје претежно оне усеве који раније стасавају за бербу, и за које се даје аванс, како би што пре дошло до новаца. Поред свега тога, Мачва се ипак истиче производњом кукурузом и пшенице, јер њиве, засејане овим житима, заузимају највећи део пољопривредне површине.

У 1956 години 69.9% од укупне сетвене површине налазило се под житима, а остатак од 30.1% отпадало је на индустријско, крмно и повртарско биље. Од укупне сетвене површине засејане житима 51.5% налази се под кукурузом и 40.9% под пшеницом, док под свим осталим житима 7.6%. Међу овим последњим највише има овса (55.6% према 44.4% ражи и јечма). У регионалном распореду појединих врста жита постоје знатне разлике; на исте су, углавном, утицали физичко-географски и друштвено-економски чиниоци. Насеља у околини Богатића гаје више пшеницу, док северно и јужно од Богатића, гаје претежно кукуруз. Сва места у средњем и јужном делу Мачве гаје, међутим, и једно и друго жито у већим количинама него она места северно од Совљака и источно од Змињака. То долази отуда што су ту веома погодни природни услови за успевање жита, док су у осталим нешто неповољнији (хидрографски и др.). Стога већа сетвена површина под кукурузом, јечмом и ражи долази на једног становника јужно од Богатића и Одака него северно од Совљака. Тако, например, један становник из Прњавора има 32% више сетвених површина под свим житима него становник Мачванског Причиновића, а и већи доходак. У 1956 години на једног становника је долазило у Дубљу и Белотићу 0,50, Прњавору 0,72, Мачванском Причановићу 0,49 хектара под житом итд.

У периоду од 1948—1957 године, могу се уочити две тенденције У сетви жита. Најпре, пре престанка административног регулисања сетве, сетвене површине под пшеницом и кукурузом су се стално смањивале за 2—4% годишње, док су под ражи, јечмом и овсом слабо повећале или у појединим годинама смањивале у корист крмног и индустријског биља. Тако, например, 1950 године било је под јечмом засејано нешто преко 440 ха, а у 1951 години око 393 ха. Међутим, отада се стање изменило код ражи, јечма и овса, ради увећане потражње на тржишту и високих откупних цена. Од тога доба површине под овим стрним житима налазе се у сталном порасту, тако да је већ 1953 године било под њима преко 2.000 ха: јечма 980 ха, овса 915 ха и ражи 131 ха. Али,

иако су површине под јечмом, ражи и овсом у 1953 години биле дво-струко веће од површина у 1951., укупна производња ових стрних жита порасла је само за 8.668 мц, тј. од 17.678 на 25.746 мц. До овако слабог пораста је дошло због тога што је у периоду од поменуте три године просечан принос по 1 ха био у опадању — од 15.2 мц јечма по 1 ха у 1951 години просечан принос јечма смањено се на 12.7 мц у 1953 години, ражи од 14.5 на 12.3 мц, а овса од 14.1 на 12.6 мц.

Смањивање сетвених површина под хлебним житима после Другог светског рата до 1957 године неповољно се одразило на укупну производњу, јер није било праћено повећавањем просечних приноса по 1 ха. Стога борба за боље искоришћавање сетвених површина под житима, а то значи за повећавање производње по 1 ха, представља данас један од основних задатака месних произвођача и власти. У тој борби пољопривредне организације социјалистичког сектора треба да буду главни носилац, јер се преко њих једино може најуспешније утицати на индивидуалне произвођаче. У првом реду тај утицај треба да буде уперен на газдинства која имају посед до 5 ха, пошто знатан број њих, и оно земље што има, доста лоше обрађује. То је истовремено један од разлога што су приноси које постижу газдинства од 0.01—5.00 ха на својим поседима често мањи за 10% од просечних приноса истих култура које постижу газдинства са поседом од 5.01—10.00 ха, јер се баве напреднијим ратарством. Газдинства до 5.00 ха више пута немају ни основног пољопривредног инвентара те своју земљу обрађују, не баш тако ретко, и путем наполице. У том погледу скоро исти случај је и код 50% пољопривредних организација и економија општинских земљорадничких задруга. Томе има више узрока. Најважнији је тај, што су ове пољопривредне организације основане већином 1953 године, управо после доношења закона о пољопривредном земљишном фонду, те немају довољно радног искуства. Од овога чини изузетак пољопривредно добро „Мачва“ крај Шапца које не само да постиже највеће приносе жита по 1 ха применом најновијих научних метода у обради земље него служи и као практична школа за усавршавање пољопривредних стручњака.

И на поседима сељачких радних задруга просечни приноси жита су мали. У периоду 1951—1952 год. просечан принос пшенице по 1 ха код сељачких радних задруга износио је 9.1—14.6 мц док је код индивидуалних газдинстава био 8.8—14.0 мц, кукуруза 16.5 итд. Али поред свега тога на мачванским пољима у просеку се годишње једва произведе око 3.300 вагона кукуруза, 1.900 вагона пшенице и 350 вагона осталих жита. Јачом применом савремених агротехничких мера свакако би мачванска поља могла дати веће количине жита.

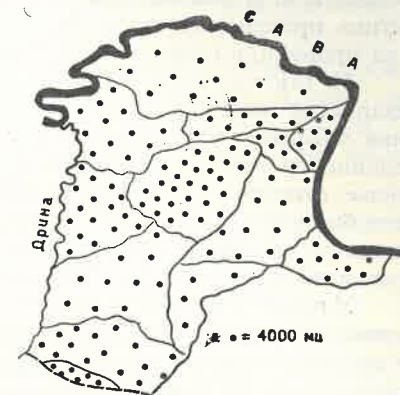
За време испитивања на сваког становника производило се 5.2 мц жита годишње (1954—1957 год.). Ово важи за цео реон; иначе постоје разлике у постотку производње жита по становнику између појединих села. Тако, на пример, у Новом Селу и Прђавору, у селима која се налазе на вишем делу мачванске равни, и имају веома погодно земљиште за гајење кукуруза, пшенице и ражи, на једног становника се производи просечно 8.0 мц годишње; у Бадовинцима и Црнобарском Салашу 7.7

мц; Петловачи, Змињаку и Скрађанима 7.7 мц; Глушцима 7.4 мц; Црној Бари 6.8 мц; Липолисту 2.8 мц итд. Узроци овако различитој производњи леже у чињеници што места са већом производњом жита по једном становнику леже на земљишта која су боља и која дају максималне приносе. То су сва она места у средњем и југозападном делу Мачве, где су педолошки састав земљишта и опште природни услови за производњу жита повољнији, него што је то случај у нижем делу мачванске равни.

Сем жита, Мачвани гаје и све врсте *индустријског биља*, које успевају у западној и северозападној Србији (конопље и др.).

Све до пред Други светски рат, нарочито док није подигнута кудељара „Думача“, конопље се мало гајило (свега на око 200 ха), мада за њено успевање постоје сви услови (повољна клима, плодно земљиште и др.). Али откада је подигнута кудељара „Думача“ (1939 год.), сетвена површина под овом индустријском биљком за непуних десет година скоро се удвостручила. У периоду од 1944—1951 године сталном проширивању засејаване површине умногоме је допринишло давање произвођачима потребне количине семена и вештачког ђубрива по слободним ценама на бескаматан кредит, затим планска сетва и контрахирање. Конопље се производи највише у местима југоисточно и источно од Црне Баре и Бадовинаца, где постоје веома повољни природни услови за њено успевање (педолошки састав и др.). Ова места су: Богатић, Липолист и др. Укупна производња се креће преко 20.000 мц годишње. Просечни приноси се крећу од 10.1 до 98.3 мц влакна по 1 ха (1956 год.). Тако, на пример у Липолисту, који има веома погодно земљиште за гајење конопље, просечан принос влакна износи 98.3 мц по 1 ха; Богатићу 70.0; Бадовинцима 60.0; Дреновцу 58.0; Црној Бари 46.3 итд. Узроци овако различитим приносима леже у чињеници што места са већом производњом конопље по 1 ха леже на оним земљиштима која су најподеснија за успевање ове индустријске биљке и која дају максималне приносе.

Још пред Први светски рат сејана је на релативно великим површинама шећерна репа за индустријску прераду, јер за њено успевање постоје повољни услови (повољна клима, плодно земљиште, довољно радне снаге и др.). У то време скоро свако газдинство сејало је репу на површини великој барем 0.2—0.3 ха. Али отада до краја Другог светског рата услед слабе конјунктуре производња шећерне репе је опала за 70%, да би после ослобођења 1945 године, због планске сетве и високих откупних цена, порасла за 1.000%. Шећерна репа сеје се нај-

Ск. 8 — Производња жита у 1956 години

више северно од Петловаче, где најбоље и успева. У Малој Митровици, Засавици, Ноћају, Раџенковићу и Салашу Ноћајском, на пример, сеје се шећерна репа на 365 ха. Укупна производња се креће око 142.035 мц годишње. Тако, на пример, у околини Богатића (Дубље, Белотић, Совљак), која има погодне везе са саобраћајем за извоз шећерне репе, укупна производња се креће просечно преко 30.000 мц годишње. Са 1 ха производи се по 63.3 до 200.0 мц.

И гајењу сунцокрета између два светска рата сељачка газдинства нису поклањала довољно пажње. Сва настојања представника уљарске индустрије из Београда да се повећа обим производње, редовно су остајала узалудна. Ова незаинтересованост произвођача за гајење суцокрета долазила је отуда што су цене биле испод границе рентабилности у сразмери са средњим приносом. Али отада стање се изменило. У односу на стање пре 1941 године површина се под сунцокретом после ослобођења 1945 године повећала за преко 600%.

У периоду од 1945—1951 год. сетвена површина под сунцокретом и укупна производња налазиле су се у сталном порасту. Међутим, отада се запажа тенденција сужавања, и чак напуштања, производње сунцокрета од стране појединих приватника, из тог разлога што им је због ниских откупних цена та производња нерентабилна. Али и поред свега тога, пред увођење комуналног система и после њега, 1955 и 1956 год., сунцокрет се гаји на 50% укупне површине засејане индустријским биљем, због тога што су после укидања административних метода у регулисању сетве 1951 године готово сваког пролећа били неповољни климатски или хидрографски услови за сетву већине јарих култура. Када произвођачи нису у могућности да с пролећа засеју сетвене површине житима и другим пролећним културама, преостале површине најчешће засејавају сунцокретом. Као доказ за ово може да послужи и уговарање сетве сунцокрета која се добрим делом обавља у току сетве, уместо да се заврши сјесени. Тако, на пример, у Црној Бари, Бановом Пољу, Глоговцу и Совљаку сунцокрет се сеје на 256 ха. Са 1 ха производи се по 5.0 до 13.0 мц.

Супротно сунцокрету, сетвена површина под сојом се, у односу на стање пре Другог светског рата, услед неповољних друштвених услова смањила за 14%, мада за њено успевање постоје повољне природне погодбе (педолошки састав и др.).

У периоду од 1945—1951 год. соја је почела постепено све више да заузима предратне сетвене површине, јер су произвођачи још пре Другог светског рата уочили њену рентабилност и радо прихватили сетву. Од 1947—1951 године њена производња је и од стране власти потпомагана, пошто је у пројекту било подизање погона за индустријску прераду соје у Обреновцу. У очекивању подизања овог погона соја је привремено извожена у Врбас, Зрењанин и Крушевац, где је коришћена као сировина за добијање уља. Међутим, како се касније одустало од подизања погона у Обреновцу, власти су престале да помажу сетву соје; сем тога, од 1951 године поменуте уљарске фабрике престале су да увозе соју из Мачве. Упоредо са овим, и сељачка газдинства почела су постепено да напуштају гајење соје, јер нису имала где да је уновчавају.

У том погледу послење две године стање се нешто изменило због тога што је предузеће „Уљарица“ из Београда почело поново да помаже сетву соје. 1956 године соја је заузимала око 14% од укупне површине засејане индустријским биљем. Највише се соје сеје у околини Богатића (Дубље, Белотић, Совљак) где она на чернозему даје максималне приносе. Са 1 ха производи се соје по 3.00 до 16.0 мц.

Сем соје, при управљању привредом непосредно од самих произвођача, у Липолисту почео је да се гаји к и к и р и к и. Истина, ово је биљка топлог поднебља, али се она аклиматизовала и у Мачви. За сада се произведени плодови углавном користе за сетву. Једна биљка даје просечно 20—30 орашчића плодова годишње.

Остале врсте индустријског биља које се гаје, немају неки већи привредни значај. Неке од њих, као лан и др., углавном служе за подмиривање локалних потреба, док се друге гаје у незнатним количинама и извозе (сирак и др.). У том погледу сасвим друкчије стоји са л е к о в и т и м б и љ к а м а, јер оне за поједина газдинства представљају знатан новчани доходак. Њиховим сакупљањем нарочито се баве сиромашни сељаци. Највише се сакупља хајдучка трава, пелен и, особито, невен који се извози у Београд. Сакупљање лековитог биља почиње у рано пролеће, али је најаче улето, када се може брже да суши на сунцу.

У Мачви постоје повољни природни услови и за успевање *крмног биља* (педолошки састав земљишта и др.). Али поред свега тога, до краја XIX века производњи овог биља није поклањана већа пажња. Томе има више узрока. Главна су два: први, непостојање пољопривредних установа које би сељачким газдинствима указале на предност крмног биља над сточном кабастом храном, и други, што су за дуго у XIX веку шуме пуне жира, простране ливаде и пашњаци пружали неискрпан извор хране за стоку преко целе године. У том погледу запажа се већи напредак почетком XX века. Тада, сем развијеније трговине овим биљем, повећавању производње доприноси и новоснована Нижа пољопривредна школа у Шапцу. Под утицајем школе и других моментата учешће крмног биља у структури сетвене површине пред Први и између два светска рата стално се повећавало. Само у 1932 години било је под крмним биљем преко 2% од укупне обрадиве површине (33). Исти случај је био и после ослобођења 1945 године. У том су циљу у периоду од 1944—1951 године народне власти сваког пролећа набављале семе за сетву из иностранства (Мађарске и др. држава). Али поред свега тога, крмног биља ни у једној години за време административног управљања привредом и, доцније, пред увођење комуналног система, није било довољно за исхрану све стоке на поседима свих газдинстава. Узрок томе лежи у малим ораничним површинама за сетву крмног биља код газдинстава до 3 ха. Стога ова газдинства ретко и сеју крмно биље, док га газдинства са поседом изнад 3,01 ха сеју на површини великој најчешће од 0.10—1.00 ха. И једна и друга, тј. газдинства изнад и испод 3 ха најчешће сеју луперку, која се показала као боља за повећавање пољопривредне производње по 1 ха, односно за побољшавање физичког састава обрадивих површина. Данас она заузима 58% од укупне површине

засејане крмним биљем. Луцерка се сеје највише у селима северно од Петловаче, где постоје веома повољни природни услови за њено успевање (хидрографски и др.). У околини Богатића (Дубље, Белотић, Клење, Метковић), на пример, луцерка се сеје на 953 ха. Просечни приноси луцерке крећу се од 25.0 до 100.0 мц по 1 ха, док укупна њена производња износи 18.585 мц годишње.

Сем луцерке, сва места у Мачви сеју и остале врсте крмног биља, које успевају у Србији. У северном, нижем делу реона сеју се претежно мухар и кукуруз крмни, док у средњем и јужном, вишем делу реона сеје се грахорица за сено, сточни грашак и репа, због повољнијих природних услова за њихово успевање (као плодније земљиште и др.). Просечни приноси се крећу од 19.0 до 58.6 мц по 1 ха, док укупна производња свих врста крмног биља достиже 200.000—250.000 мц годишње.

У овом реону *винова лоза* се слабо гаји, јер за њено успевање не постоје повољни природни услови (висок ниво подземне воде и др.).

И *воћарство* нема неки већи привредни значај. Крајем 1955 године у већини места на једног становника долазило је мање од 0.05 ха воћњака; та чињеница најбоље показује колико је воћарство безначајна привредна грана у Мачви за доходак становништва. Највише се гаје шљиве: од 731.056 стабла има 496.296 стабала шљива. Од осталих врста воћа највише се гаје јабуке и то „ноћајке“ које одлично успевају у Ноћају, Глушцима и Дреновцу.

Произведене количине грозђа, средње-европског воћа и алкохола нису довољне да подмире потребе становништва Мачве, због чега се увозе из Поцерине, из суседних и удаљених области (Јадра, Рађевине и др.). Изузетак од овога у родним годинама углавном чине јабуке, као што је био случај 1955 године, када су чак због високих откупних цена из Богатића извожене у Беч.

СТОЧАРСТВО

Услови и развој сточарства. — Крајем XVIII века стока се чувала више по ливадама, пашњацима и шумама, а мање на поседу. У то време за свиње, које су жирене по шумама, плаћана је тзв. жировница. Према казивању Симе Марића и других старца, који су 1833 године били стари по сто година, Мачвани су плаћали своје емину по две паре на свињче у име жировнице. По овом нараку (ценовнику) могао је свако да жири свиње у шумама ког хоће атара, па макар био из другог краја. Отуда су често стоку хранили Мачвани у шумама и својим и поцерским (34, с. 345), па су чак и сточари из других области дотеривали своју стоку на зимовање у Мачву. У лето 1955 године тврдили су ми стари људи да су у околини Богатића сточари из плавско-гусињске области у XIX веку дотеривали овце на прехрану у току зиме. И у литератури спомиње се како су у почетку Првог устанка овце из Гусиња зимовале у Мачви (35, с. 78).

После извојеваних победа у Првом и Другом устанку, обично је свако газдинство имало свој тор за овце и козе, док су свиње ишле куд

су хтеле по шумама. Број торова је био различит у разним годинама, а 1829 у читавој Шабачкој нахији износио је 5.427. Од тога налазило се у капетанији Мачви 2.524 торова, Поцерини 929, а остатак у капетанији Тамнави и Посавини. Чибук је био исти за овце и козе. Тако године 1832., када је у Шабачкој нахији било 4.320 торова и 64.556 марве, селачка газдинства платила су Шабачком магистрату на име чибука 3.443 гроша и 32 паре (29, с. 802—878).

Са јачањем земљорадње и трговине, после доношења извршног Царског Фермана 1833 године, шуме су крчене и претваране у крчевине, а ливаде и пашњаци преобраћани у оранице; као последица тога било је све мање природне паше и с тим у вези су се структура и начин исхране стоке постепено али стално, у све већој мери мењали. У то време селачка газдинства надокнађују недостатак природне паше двојачко: прво, почињу да смањују број стоке; и друго, стоку хране са ораница, или пак изјављују на пашу у Јадар и Рађевину.

Још 1833 године многа села нису имала својих шума у којима би могла да жире свиње (Бадовинци и др.). Сасвим је разумљиво да је нестајање шума било чест повод за заваде око жиропаше. Оне су биле све чешће уколико су се шуме из ових или оних разлога више крчиле, јер су сва газдинства полагала право на коришћење шумских плодова. Ово важи само за сеоске шуме, док су правитељствене издаване под закуп. После укидања турских феудалних односа, читава села у Мачви дизала су се на буну због жиропаше. Кад су се у јесен 1840 године побунили Бадовинчани, Прњаворци, Клењани, Салашани, Богатићани, Причиновићани и Рибарци против селака из Петловаче, Липолиста, Змињака, Слеччевића, Дубља и Штитара, сам кнез Милош је дошао у Шабац да својом појавом умири народ овог краја. Главни коловођа ове побуне је био Ђорђе Ердевичанин, који је после угушених немира преким судом осуђен да буде из пушака убијен, а његово тело на коло стављено (36).

У првој половини XIX века правитељствених сувата и алија мало је било — свега 5. Непосредно после доношења Хатишерифа и извршног Царског Фермана 1833 године, користио је правитељствене сувате кнез Милош у сопственој режији за гајење волова, крава и јунаца. У суватима било је доста сена за исхрану стоке. Године 1836 у Бадовиначком сувату било је сена и „лањског што је иза волова остало непотрошено...“. Те године зимовало је у Мачви преко 350 оваца кнеза Милоша, а у пролеће „отерано у Топчидер“ (19). При крају четврте декаде прошлог века правитељствене алије и сувати издавати су под закуп. Закупнина се кретала од 126 до 621 талира; али је било и таквих сувата где је закупнина прелазила 1.000 талира на три године. Тако су 1840 године нахиске власти из Шапца издале под закуп сувате Међувође и Шибенац на 3 године и 9 месеци Луки Стоичевићу за 526 талира и 3 цванцика; суват Шипуљу Михајлу Нинићу за 1.250 талира и 2½ цванцика; сувате Доња и Горња Хаџи Усеинова Ада Еремији Карамановићу за 550 талира и 3½ цванцика, и суват Пејина Ада Николи Нинићу за 620 талира и 4 цванцика (19).

Средином XIX века свиње су држане „свуда и на сваком месту“. Оне су ријући упропашћавале ливаде и пашњаке, тако да просто није имало где да се напасе друга стока. До 1827 године куће су биле раштркане, удаљене једна од друге, док су окућнице биле често веће него испусти за стоку. Тада је велики број мачванских села ушорен, па су, по наредби кнеза Милоша, на рачун некадашњих великих окућница створени заједнички испусти за стоку. У њима је, после доношења извршног Царског Фермана имао сваки становник дотичне општине бесплатну попашу за своју стоку, док је на стоку за трговину наплаћивана такса, и то (20): од 100 комада ситне стоке 60 гроша чаршиских, од јунета 60 пара, а од вола или краве по 3 гроша чаршиска. Сељаци из суседних села, уколико нису имали довољно утрине, такође су бесплатно уживали попашу. Исти случај је био и са трговцима, који се при пролазу са својом стоком нису дуже од три дана задржавали.

У том времену — периоду јачања робно-новчане привреде, откупљивања турских земаља, заграђивања откупљених пољопривредних површина, задуживања, распадања породичних задруга, крчења шума поред свих забрана, преобраћања ливада и пашњака у оранице, сељачка газдинства почињу да прелазе са пашњачког на шталски начин држања стоке. То је доба када се врше значајне промене у пољопривреди, доба када сточарство почиње да уступа место земљорадњи. Али гајење стоке и даље представља важну привредну грану, мада у склопу целокупне привреде заузима све више другоразредни значај. Мења се, како начин држања тако и исхране стоке. Крупна стока се све више гаји на поседу, док се свиње и овце још и даље изгоне у поље; али су сада богатство и разноврсност паше оскуднији. Због оскудице у сену, овце се зими хране лисником, а свиње се, у недостатку жира, сјесени изгоне на Цер и у Борању. Говеда и коњи исхрањују се сеном, главним и споредним ратарским производима, углавном кукурузовином, сламом од жита, кукурузом и сл., а касније и крмним биљем, нарочито у доба од 1918—1941 године.

После Другог светског рата до 1948 године, управо док сеоске утрине нису биле подељене појединим пољопривредним организацијама, знатан број сељачких газдинстава чувао је на њима ситну стоку док се не скину усеви са њива. Исти случај је био и са крупном стоком — говедима. У попашу првенство су имала газдинства са поседом преко 8 ха, уколико су и она била оскудна у испустима. Међутим, отада се попаша већег броја стоке врши по међама између пољопривредних површина, поред путева, по стрњикама и кукурузиштима, кад се са ових скину усеви; док се крупна стока-говеда и коњи напасају на парцелама, специјално за то одређеним или гаје искључиво стајски.

Стоку углавном чувају сами чланови газдинстава, а ретко где се за њу држи неко старо лице-чобанин. Има и таквих појава да се више газдинстава удруже и узму једног чобанина. Тако су 1955 године Шапчани и Мајурци имали заједничког говедара који је чувао краве и телад на Михајловцу (преко 50 грла).

Исхрана стоке на поседима газдинстава разних категорија није иста, и зависи од економског стања сопственика стоке и годишњег

доба. Тако, на пример, земљишни фонд једног газдинства из Клења са поседом од 10.00 ха изгледа овако: оранична површина — 8.00 ха, воћњак — 0.30 ха, ливада — 0.48 ха, пашњак — 0.30 ха, неплодно земљиште — 0.60 ха и шума — 0.32 ха; док земљишни фонд једног газдинства из истог мачванског села са поседом од 4.76 ха изгледа овако: оранична површина — 4.52 ха, воћњак — 0.10 ха и мочварно земљиште 0.14 ха. Прво газдинство засејава на свом поседу 4.50 ха пшеницом, 0.30 ха овсом, 2.10 ха кукурузом, 0.50 ха сунцокретом, 0.50 ха детелином и 0.10 ха поврћем; док друго сеје на 3.20 ха пшеницу, 1.22 ха кукуруз и 0.10 ха поврће. Као што се види, последње газдинство уопште не сеје крмно биље, мада држи 2 грла крупне стоке — говечета, 2 овце и 2 свињчета, док прво има ливаду са пашњаком и сеје детелину, а више чува свега 6 оваца и 4 свиње. И једно и друго газдинство од марта до октобра изјављују своју стоку на попашу; али с том разликом што прво чува свиње и овце, док не скине усеве, на парцелама специјално за то одређеним, док друго чува стоку по међама и сл. Сем тога, у току зиме први поседник храни стоку ливадским сеном, сувом детелином, кукурузовином, прекрупом од овса и кукуруза, а други, са поседом од 4.76 ха, углавном храни зими стоку једноличном и кабастом храном (сламом, кукурузовином и сл.).

Све до краја XIX века сточарство је било развијено само на приватном сектору. Међутим, од 1888 године, са оснивањем пастувске станице и сточарских задруга, поред приватног сектора, појављује се и задружни и државни. *Приватни сектор* је главни у сточарству. Он има 87.2% говеда, 88.7% коња, 85.3% оваца и 92.0% свиња. Највећи проценат стоке држе газдинства која имају 5.01—10.0 ха (60%). Од 60 газдинстава ове категорије у Богатићу, Дубљу, Белотићу, Клењу и Метковићу, преко 50% претежно су држала 1956 године по 1.2 коња, 4.0 овце, 6.1 свиња и 1.0 говеда, а остала по 0.2 крупне и 8.0 ситне стоке. У исто време газдинства ове категорије углавном су имала најразвијенији сточни фонд. Но то не треба да значи да ту и тамо сточарство није напредно и на газдинствима са поседом испод 5.00 ха. Више пута може да се види у Мачви како је начин гајења стоке бољи чак и на поседу газдинстава испод 3.01 ха него на поседима великим 9 или 10 ха (Богатић, Шабац).

Сељачке радне задруге немају ни добре ни бројне стоке. На сваких 100 ха оранице једва долази 4.9 коња, 5.2 говеда, 29.4 свиње и 5.4 овце. За то има више узрока. Главна су два: нерентабилно коришћење радне снаге за гајење стоке и слаба исхрана. Исти случај је на *економским ошћинским земљорадничким задругама* и на *пољопривредним добрима*. Изузетак од овога чине два-три добра, нарочито „Мачва“ крај Шапца. На поседу овог добра сточарство је узорно и оно служи као практична школа за индивидуалне одгајиваче. Пре Другог светског рата на добру „Мачва“ сточарство је углавном било слабо развијено. У расном погледу код говеда запажала се чак тенденција за опадањем услед недовољне селекције. Слично је било и у погледу продуктивности. У то време једино је поклањана већа пажња коњарству, те је оно служило за узор у Србији. Формирањем добра 1946 године стање се мења. Управа

доноси план за унапређење сточног фонда. У вези с тим набавља се расна приплодна стока и предузимају остале мере које захтева социјалистичко газдовање. Од овога је до 1952 године чинило изузетак говедарство, пошто је после Другог светског рата ово добро служило и као сабирни центар за туберкулозна говеда. Са већине добара из Србије дотеривана су туберкулозна говеда на пољопривредно добро „Мачва“, а здрава стока давана за болесну. Управа је 1951 године уништила болесна говеда и заменила их здравом стоком. У међувремену је набављен и познат број врло продуктивних грла, тако да је бројно стање расних говеда већ на почетку 1952 године било следеће: бикова 3, волова 6, крава 144, јунади преко 2 године 5, јунади од 1 до 2 године 20 итд. (32).

Сточарске гране. — Крајем XVIII и почетком XIX века готово свака имућнија задруга држала је по 2—6 коња, јер је за њих било хране у изобиљу (сено и др.). Сем тога, код тадашњих Мачвана, који су се доселили из планинских крајева није било у обичају ни да се путује ни да се носе терети колима, те су се као сточари служили коњима по своме доласку у ову област. У то време коњи су најчешће били ситни и слаби. Једино је Господар Јеврем, ондашњи командант и Гувернер Дрино-савске области, имао више добрих коња одличног соја. Разлози су за то били многобројни, али је најважнији био обавезан откуп добрих коња за турску војску и, касније, за српску коњичку гарду. Највећи откуп је био 1832 године, када је Тома Вучић наредио капетанима Шабачке нахије да изнађу што више добрих коња за турску војску, „било у попу или ког му драго“ (37). После овог откупа дуго времена није се могао по селима северозападне Србије видети добар коњ. У читавој Шабачкој нахији 1836 године није се могло наћи 8 добрих коња за српску коњичку гарду. Лазар Теодоровић, коме је било наређено да набави коње за гарду, настојао је што се боље може, да нађе коње „кои би томе високо намерени и послуги одговорило, но бадава“, кад их није било. Преко 40 коња наредио је командант подрински да се доведе у Шабац, од којих је једва одабрао 8. Али и они су били ситни, истина млади и здрави (19). У том погледу запажа се напредак тек у другој половини XIX века. Тада, сем награда које су давале из касе народа подринског за добро однегована приплодна грла, унапређивању коњарства доприноси и изградња Дрино-савске обласне пастувске станице. Под утицајем ове станице, изложби и привредновитешких свечаности гајење коња толико је напредовало да је Мачва крајем XIX века долазила по броју коња на прво место у Србији.*

* Још под Турцима одржаване су привредно-витешке свечаности у Шапцу. Најлепша тачка програма приликом крштења новорођенчета Господара Јеврема, гувернера Дрино-савске области, биле су коњске трке.

На коњским тркама, које је организовао Господар Јеврем у част свога новорођенчета, такмичари су се равњали по „једку“. Награде су се састојале из новаца, живих грла и разних предмета. Прва награда је била аласт хат. Затим „један во, па бошчалук, чоха, ован... јабука и у њој дукат, рог овнујски напуњен с неколико рубија на зачепљен... Колико је било награда... толико је било пободено стубова и за сваки стуб окачена по једна награда, па како који утакмичар по реду стиже, тако одмах узима по једну награду“ (62).

На почетку XX века Шабац је био на гласу са својим коњарством. У то време заузимали су племенити коњи из Мачве завидан положај на балканским тржиштима. Из Богатића и Шапца извозило се тада веома много коња у Грчку, а добит од коња била је — поред приноса од култура жита — најважнији део прихода земљорадничког становништва.

Непосредно пред Први светски рат, 1911 године, коњарство добија још већи замањ у развоју. Познат број богатих мачванских сељака, нарочито из околине Шапца, одлази тада у Аустро-Угарску и отуда дотерује првокласне пастуве штајерске расе, како би путем њих увели на својим поседима гајење тешких коња; али до већег гајења није дошло због рата 1914 године, када је коњски фонд смањен за 40%. За време Првог светског рата већи број пастува са пастувске станице у Шапцу је отеран, а на поседима индивидуалних газдинстава изгубљена свака пасмина.

После Првог светског рата, од 1919—1928 године, коњарство је почело нагло да опада; то је у првом реду била последица рата, а затим и стога, што се у свима местима осећала оскудица у приплодним расним грлима. У то време одгајивачи коња нису поклањали довољно пажње гајењу расних грла, јер су и њима цене биле мале. Коњарство се тада налазило у кризи, која се огледала у опадању коња због недостатка приплодних грла, слабијег извоза и ниских откупних цена. Поред свега тога, од 1920 године, захваљујући месној пастувској станици, коњарство је у погледу квалитета почело нагло да се обнавља. На то је утицала и нешто већа потражња коња на шабачкој пијаци за извоз. Истина, за време привредне кризе цене коњима нису биле тако високе — 1.000—3.000 динара — али су ипак претстављале бољу награду за труд одгајивача него да се гајила рогата стока.

Пред Други светски рат, 1940 године, по броју коња Мачва је стајала на првом месту у Србији. У то време многи Мачву називају „извир коња“, јер су тада у сваком месту постојала по 2—3 расна матичњака, која су својим сопственицима донела глас најбољих одгајивача у Дрино-савској области. Међутим, у том погледу стање се за време последње немачке окупације из основа изменило, јер је у периоду од 1941—1944 године коњарство од стране окупатора уназађено: само из околине Богатића скоро једну трећину коња Немци су одвели или поубијали.

У периоду од 1944—1957 године месне народне власти предузимале су низ мера у циљу унапређивања коњарства, како за добијање добрих сојева тако и за повећавање укупног броја коњских грла. У том циљу је 1945, 1946 и 1947 године извршена набавка коња и преко „Унре“. Због свега тога је и разумљиво што се после Другог светског рата коњарство добро развијало. Само од 1949—1951 године индекс коња порастао је са 100 на 120.*

* Гајењем коња углавном се баве газдинства са поседом изнад 5 ха. Истина, нису ретки случајеви да једно газдинство са поседом испод 2 ха. држи већи број коња него које има 8 ха. Такав случај је углавном у околини Богатића и Шапца, где се коњи после обављених пољских послова користе и за пренос терета, или држе искључиво ради спорта. У вези са овим треба истаћи да је у Шапцу још 1888 године

Највећи број коња имају места на вишем делу мачванске равни, где се коњи употребљавају скоро искључиво за обављање пољских послова. Тако, на пример, у Белотићу, Богатићу, Дубљу, Клењу и Метковићу на 1 ха обрадиве површине просечно долази 0.21 коња; Глушцима и Ноћају 0.24; Дреновцу 0.21 итд. Она места која имају највећи број коња по 1 ха обрадиве површине (Бадовинци, Богатић, Шабац и Глушци) имају најквалитетније коњарство; остала места имају нешто слабије коњарство. Поред осталог, узрок овоме лежи у повољнијим културним и привредним приликама.

Све до средине XIX века искључиво је гајен турски, арапски коњ, али отада почиње да се све више одомаћује коњ енглеске расе, поглавито енглески полукрвни коњ. У то време одомаћују се и друге расе коња, тако да на почетку XX века постоји једна мешавина свих типова коња који се иначе срећу у Србији тога доба. Тек од 1928 године, када је ергела Карађорђево почела да шаље у већем броју пастуве на станицу Шабац, пасмина у коњарству доста се уједначила. После Другог светског рата месне народне власти отпочеле су да врше реонизацију раса. У том циљу у Шапцу је основана секција за народно коњарство, чији је задатак да ради на устаљивању приплодног и радног коња. Према плану секције, у Мачви ће се гајити енглески полукрвњак тежег типа и лакши нониус.

И говеда су се у првој половини XIX века, док је ниво производних снага био низак а богатство природне паше велико, држала у већем броју. После Другог устанка свака кућа је имала бар једно говече, а имућнија и задружна газдинства и преко 10. Са нестајањем ливада и пашњака, број говеда је опао. То се нарочито запажа од средине XIX века, када се почело да врши интензивно раслојавање сељачких газдинстава. Касније, број говеда се смањивао услед замене ралице гвозденим плугом у обради земље и због побољшања раса говеди набављањем сименталских приплодних бикова из Аустро-Угарске. Поред свега тога, непосредно после Првог светског рата, од свих врста крупне стоке највише се гаје говеда. Узроци овоме су: десеткован коњски фонд за време рата и већа заинтересованост меродавних фактора за унапређивање фонда говеди. Стога, а особито због веће потражње говеда него коња на шабачкој пијаци, сељаци поклањају већу пажњу говедраству. Овај период наглог развитка говедарства био је релативно кратак, јер оно већ за време привредне кризе од 1928—1932 године не напредује, због слабе потражње на тржишту. У том периоду богата сељачка газдинства у већини места гаје знатно више коња него говеда, јер коњи имају сада

био основан коњички клуб. У то време, поред одгајивања добрих и издржљивих коња за привредне и ратне потребе и за извоз, циљ коњичког клуба је био да развија јахачки дух. Међутим, рад овог клуба између два светска рата није био у складу са потребама народа и војске, јер је пред Други светски рат шабачки клуб јахача био претворен у удружење (картел) власника грла, који су углавном држали спортске коње да би преко њих директно постигали профите, или непосредно показивали моћ и солидност своје куће. Због таквог рада после Другог светског рата овај клуб је претрпео корените промене. У току 1950 год. Дрино-савско коло јахача обновљено је под именом Клуб за коњички спорт „Сава“—Шабац, и његов рад је усмерен на подизање физичке културе и унапређивање коњарства.

бољу конјуктуру. Од тада па све до 1941 године број говеда је, према могућностима за уновчавање, час растао час стагнирао, да би за време Другог светског рата био смањен за 25%.

После ослобођења, 1945 године, месне народне власти уложиле су доста труда и новаца да унапреде ову сточарску грану. Поред свега тога, унапређивање говедарства ишло је споро и тешко, због тога што је обавезан откуп неповољно деловао на одгајиваче стоке; затим и стога што се у свим местима осећала оскудица у сточној храни. Но ипак се запажао незнатан напредак у повећавању броја говеди, нарочито у периоду од 1946—1949 године. Међутим, од тада бројно стање говеди у већем броју места почиње нагло да опада. Ако бисмо 1949 годину означили са 100, онда бисмо имали овакво опадање сточног фонда: 1950 год. — 94, 1951 год. — 84, 1952 год. — 76, 1953 год. — 75 и 1954 год. — 74. У првом периоду смањивању рогатог сточног фонда највише су допринела сама сељачка газдинства која су више гајила коње него говеда и то услед обавезног откупа и смањене ратарске производње.

У Мачви се данас на 1 ха обрадиве површине најчешће гаји 0.19—0.80 грла рогате стоке. Највећи број говеда имају она места која највише сеју крмно биље, а то су Шабац, Петловача, Бадовинци и Богатић. Тако, на пример, 1956 године у Петловачи на 1 ха обрадиве површине просечно се гајило 0.77 грла крупне рогате стоке. Од тога на краве отпада 75%, а остатак на волове и подмладак.

Говеда коју држе Мачвани припадају разним расама. Највише је заступљена сименталска раса. Краве сименталске расе дају, иако се користе за пољске послове, просечно 920 литара млека. Ако се хране у стајњаку и не раде пољске послове, онда дају знатно више млека — преко 3.500 литара годишње. Такав је случај на пољопривредном добру „Мачва“, где просек муже износи 9 литара млека дневно од сваке сименталске краве.

Укупна производња крављег млека креће се од 5 до 10 милиона литара годишње (1951—1957 год.). Преко 60% укупне количине млека прерађује се у сир и др., и од тога око 90% млечних производа се потроши у месту производње, а само 10% извезе.

Још на почетку XIX века Мачва је била позната у Србији по одгоју великог броја свиња. У доба владе кнеза Милоша 1815—1839 год. свиње су биле „прави и највећи ужитак народни, једно што их је због шуме било ласно запатити и држати, а друго што се у свако доба године могле лако продати...“ (38). Непосредно после Другог устанка хиљаде свиња извожено је годишње за Аустрију преко скеле у Малој Митровици и Шапцу. Из тефтера шабачке скеле, од 1 јула до 1 новембра 1825 године, види се да су само за четири месеца трговци превезли у Кленак 2.383 свиње и дали близу 1.200 гроша ђумрука. Само октобра 1825 године преко скеле на Дудари крај Шапца превезао је у Кленак Бена Радомировић 424 свиње, Капетан Милосав 168 и Милутин Гарашанин 480 (29, с. 1094). Али отада гајење свиња је почело опадати због интензивног крчења жирородне горе. То се нарочито запажа крајем XIX века, када је Аустро-Угарска, и поред конвенције коју је

имала са Србијом, забрањивала извоз свиња из Шапца у Срм. У том погледу уочава се напредак тек на почетку XX века, пошто су тада мачвански трговци, упркос царинског рата, успели да осигурају извоз свиња из читаве северозападне Србије преко Кланичког друштва у Београду за Француску. Сем развијеније трговине и бољих саобраћајних услова за извоз изградњом пруге Шабац—Ковиљача, унапређивању свињарства доприноси и солидна житна база — кукуруз и др. У рату од 1914—1918 године свињарство опада. Услед пљачке, свиње се гаје на поседу сваког газдинства само толико колико да се подмире локалне потребе. Пред крај окупације 1918 године ретко се могло наћи газдинство са 5 свиња. Али од тога доба свињарство поново почиње, увођењем мангулице и немачке оплемењене свиње на место шумадинке, постепено, али стално, да се развија. До 1940 године свињарство је толико напредовало да је Мачва била главна област у Србији за извоз дебелих свиња; из ње се сваке године извозило у Беч по 3.000—6.000 убојених крмача и вепрова.

Пред Други светски рат, 1940 године, по броју свиња Мачва је стајала на првом месту у Србији. Према изјавама шабачких трговаца у то време Мачвани гоје свиње по укусу бечке пијаце. Али од тада свињарство опада, зато што је у периоду од 1941—1944 године фонд свиња од стране окупатора скоро преполовљен. Само у Богатићу за време Другог светског рата фонд свиња се смањио за 47% у односу на 1940 годину, а у Шапцу близу 60%.

После ослобођења 1945 године свињарство се за дуго времена споро развијало. Од 1944—1946 године и, доцније, за време административног управљања привредом, највећу препреку његовом развоју чинио је обавезан откуп. Само од 1. I. до 12. X. 1949 године откупљено је од сељачких газдинстава у Мачви преко 3.000 свиња. Тако, на пример, том приликом од сељака из Бадовинаца откупљено је 248 свиња, Бановог Поља 151, Белотића 98, Богатића 286, Глоговца 37, Глушаца 73, Дубља 263, Дуваништа 19, Засавице 98, Змињака 64, Клења 389, Липолиста 210, Метковића 135, Ноћаја 114, Прњавора 189, Петловаче 17, Рибара 53, Совљака 28, Црне Баре 73 и из осталих места 532 (22). Већи напредак у свињарству запеча се тек откада је укинута обавезан откуп 1951 године. Отада почиње постепено, али стално, да се развија свињарство. Тако је већ у међувремену од 1954 до 1956 године било 0.18—12.0 свиња на 1 хектар обрадиве површине. Поред свега тога, данашње стање свињарства није још на оном нивоу, на коме би требало да буде с обзиром на његов велики привредни значај. Мада је на његовом унапређивању последње 2—3 године прилично учињено, ипак постигнути резултати још нису задовољавајући. Ова заосталост огледа се како у врло слабом квалитету раса свиња које се гаје на поседима преко 50% газдинстава, тако и у врло лошим приликама за негу и исхрану.

Највећи број свиња, тј. скоро $\frac{3}{4}$ од укупног броја, у највећем броју места је дегенерисан. У том погледу и у квалитету свиња постоје знатне разлике између појединих места. Она места која имају највећи

број свиња по 1 ха обрадиве површине (Шабац, Петловача, Богатић), имају најквалитетније свињарство; остала имају слабије свињарство. Поред осталог, узрок овоме лежи и у повољнијим условима за исхрану свиња, благодарећи релативно великој производњи кукуруза и повољнијим културним и привредним приликама. Крајем 1955 године на 1 ха обрадиве површине просечно је долазило 0.48—12.5 свиња.

И овчарство је до средине XIX века, нарочито пре укидања турских феудалних односа 1833 године, представљало добро развијену сточарску грану. У то време гајено је на поседу сваког газдинства бар 25—30 оваца, једно, што их због пространих пашњака није било тешко држати, и друго, што су се у свако доба године могле лако продати у Босни. Али намножавањем становништва и преобраћањем ливада и пашњака у оранице, настају у бројном односу промене. До Првог светског рата овчарство је толико бројно опало да се тешко могло наћи газдинство које држи преко 10 оваца. У Прњавору свега 12 газдинстава имало је на почетку XX века 15 оваца, док сва остала просечно од 4 до 10. Исти случај је био и у времену између два светска рата. Стога је и разумљиво што су у периоду од 1934—1951 године месне народне власти предузеле зоотехничке мере да унапреде ову сточарску грану. Поред свега тога, унапређивање овчарства ишло је споро и тешко, због тога што су сељачка газдинства оскудевала у испустима за овце, а затим и због тога што је обавезан откуп неповољно деловао на одгајиваче оваца. Ипак се запажао сталан минимални напредак у повећавању фонда оваца, и то ради увећаних потреба за вуном.

У периоду од 1951—1957 године број оваца на поседима сељачких газдинстава час опада, час се повећава, према расположивим површинама под испустима. Ако бисмо 1950 годину означили са 100, онда бисмо имали овакву промену фонда оваца: 1951 год. — 101, 1952 год. — 80, 1953 год. — 98, 1954 год. — 90, 1955 год. — 100 итд.

Крајем 1955 и почетком 1956 године у већини места на један ха обрадиве површине просечно је долазило 0.46—1.43 овце. У том погледу постоје знатне разлике између појединих места. Места посред Дрине и Саве, која имају простране и добре пашњаке (Бадовинци и др.), имају највећи број оваца по 1 ха обрадиве површине; остала имају слабије овчарство. Тако, на пример, у Црној Бари на један хектар обрадиве површине просечно долази 0.53 овце, Дреновцу 0.46 итд.

Овце су релативно крупне и имају просечно 30 до 40 кг. тежине. Највише се гаје домаће расе (праменке и др.). Пред Други светски рат почела је да се гаји раса „Цигаја“, а после ослобођења 1945 године уводи се раса „Мерино“. Последње две расе сада се укрштају на добру „Мачва“, како би се добила нова раса која би давала веће количине и млека и вуне.

Све до краја XIX века живинарство је представљало заосталу сточарску грану. На то је утицала слабо развијена трговина живинарским производима и мала производња жита, и, с тим у вези, недостатак услова за држање већег броја живине. Али, откад је крајем XIX и почетком XX века живинарство увучено у рибно-новчане односе, оно је почело нагло да се развија, нарочито у доба између два светска рата.

Сем велике потражње живинског меса и јаја за извоз на западно-европска тржишта, унапређивању тада добриноси новооснована живинарска задруга у Шапцу (1930 год.). Под утицајем задруге живинарство се до Другог светског рата толико развило, да је Мачва са 127.783 кокошке, 11.105 пловки, 11.342 гуске и 8.035 ћурки стајала на првом месту у Србији (31).

У периоду од 1944—1951 године носивост и тежина живине у свим мачванским местима налазила се испод просека за НР Србију, стога што за време Другог светског рата није освежавана крв приплодног материјала, а затим и стога што је за време административног управљања привредом обавезан откуп неповољно деловао на одгајиваче. У том погледу запажа се напредак тек у условима управљања привредом непосредно од самих произвођача. Стручњаци, који су о овом проблему расправљали 1952 године у Шапцу, предлажу да се предузму потребне зоотехничке мере за побољшавање расности и, нарочито, квантитета фонда живине. Да би се све те мере могле да спроведу у дело, одржана је 1952 године и оснивачка скупштина напредних одгајивача живине у Шапцу. Међу најважнијим задацима које је друштво усвојило на оснивачкој скупштини, потребно је да управа оснује живинарске фарме, које треба да послуже као школа напредног живинарства.

У циљу унапређивања живинарства као привредне гране, Живинарско друштво у Шапцу добило је 1954 године од Народног одбора Поцерског среза помоћ од 50.000 динара за набавку приплодног материјала, а од трговинског предузећа „Подринка“ један инкубатор.

На један хектар обрадиве површине просечно се гаји 3.01—43.00 грла живине. Од тога на кокошке долази 74.8%, а на све остале 25.2%. Међу овим последњим највише има гусака. Гаје се углавном беле гуске, првенствено ради перја, јер се оно много тражи и добро плаћа у Богатићу и Шапцу. Произведено перје, а касније и угојене гуске, произвођачи најчешће продају откупним станицама „10 октобар“ из Велике Планае, пошто су оне најбољи купци свих живинарских производа. Само откупна станица у Шапцу од 24. II. до 10. IV. 1955 године извезла је за Велику Плану 8.241 кг перја у вредности од 9.778.000 динара.

Све до Првог светског рата гајена је углавном живина домаће расе. Отада су се почеле одомаћивати кокошке расе плимут-рок, род-ајланд и бели легхорн, а од гусака новопазарске.

Схвативши велики значај живинарства, народне власти су последње две-три године приступиле планском унапређивању ове сточарске гране. У том циљу Народни одбор среза Шабац набавио је 4.150 једнодневних пилића расе легхорн, род-ајланд и штајерске од покрајинске станице у Новом Саду. Средња новивост за кокошке и ћурке износи 20 до 180 јаја, а за пловке и гуске 10 до 60.

Друштвени план среза Шабац предвиђа да се у догледно време знатно побољша расни састав и повећа носивост живине преко 50%. У квалитативном унапређивању живинарства видну улогу одиграће Средња пољопривредна школа, којој је већ дата субвенција за изградњу угледног живинарника и набавку живине у износу од 936.362 дин. (28).

У односу на живинарство, *пчеларство* је до почетка XIX века представљало нешто развијенију привредну грану: једно ради обиља пчелиње паше, а друго ради веће потребе за медом. На то је утицала и развијенија трговина пчеларским производима. По Најпреговом извештају, пчеларство је у западној и северозападној Србији 1721 године било најбоље развијено у околини Шапца (15, с. 88). По обавештењу старијих мештана у околини Богатића није било куће која почетком XIX века није имала барем две кошнице. Њихови дедови и прадедови извозили су мед преко Саве у Кленак и Сремску Митровицу, а одатле трговци из Бродске регименте у Беч. И у протоколу Шабачког магистрата од 1808—1812 године под бројем 357 заведена је дозвола од Савета послата војводи Луки Лазаревићу, којом дозвољава „људима да могу мед превозити преко скеле и продавати у Цесарију, само да од 20 пара оку нико ниже не да, а скупље како се који продавац с купцем договори“ (39). У то време пчеларством су се највише бавили сељаци из села поред Саве, одакле је углавном и извожен мед у Сремску Митровицу и Кленак. Само 1831 године 3.229 мачванских газдинстава произвело је 8.530 ока меда, или просечно по 2.6 оке. Те године Мачвани су платили Шабачком магистрату 585 гроша и 21 пару на име медног десетка (29, с. 873).

Средином XIX века у свим данашњим мачванским местима налазило се око 8.000 кошница (16). У то време пчеларство је било слабо развијено због заосталог начина пчеларења. Услед тога су и просечни приноси меда били мали по кошници, од 1 до 1,2 оке. Већи напредак у пчеларству запажа се тек после Првог светског рата, када су Мачвани по угледу на сремске пчеларе почели да замењују вршкаре ђерзонкама, и Српско пчеларско друштво из Београда почело да унапређује пчеларску технику. У том циљу између два светска рата основане су биле у Богатићу и Шапцу пчеларске подружнице. И поред тога, ова сточарска грана, чак и пред Други светски рат, још није давала онај допринос који би, према богатству у пчелињој паши, могла да даје. Ово је нарочито био случај са пчелињацима на поседима газдинстава испод 3 ха, која су услед слабог економског стања, и даље пчеларила као њихови преци пре 100 година. Отуда је и разумљиво што се 1940 године у свим местима која гравитирају Богатићу, налазило још 1.146 вршкарка према 4.114 ђерзонки (31). Од тога је преко 50% и једних и других кошница било у северној Мачви, где су постојали највећи и најуређенији пчелињаци. У то време у Црнобарском Салашу налазило се највећи пчелињак са 200 кошница.

И за време Другог светског рата пчеларство није давало онај допринос који би могло давати према стварним могућностима. У периоду од 1941—1944 године чак око 40% пчелара остало је без кошница или пчелињих друштава. Али отада се стање изменило, јер је, после ослобођења 1945 године, у новим економским условима пчеларство почело нагло да се развија. Месне народне власти свакодневно су настојале, после Другог светског рата, да се повећа број пчелињих друштава. У том циљу Народни одбор среза Богатић набавио је 1947 године преко 1.000 кг саћа, док су месни народни одбори сваке године у

периоду обнове и изградње, од 1944—1946 године, и, доцније, за време административног социјализма, добијали краткорочне планове за повећавање броја кошница и пчеларских производа на савременим основама за сва газдинства, без обзира на величину поседа. Поред тога, с обзиром на богатство пчелиње паше од багрема и сл., Мачва данас има само $\frac{1}{3}$ од могућег броја кошница — око 5.425 комада. Стога је и разумљиво што новоосноване пчеларске задруге припремају опсежне планове за унапређење пчеларства. У том правцу све њихове акције пратиће организована пропаганда за унапређевање пчеларења, која ће се добрим делом ослањати на пољопривредне стручњаке по комунама, чији број треба да буде већи. Као једна од главних мера за унапређевање пчеларства, предвиђа се потпуна замена вршкар типизираним кошницама — полошким, којих је 1953 године било свега 253. На овај начин, поред побољшане пчеларске технике, повећали би се просечни приноси меда по кошници од 1,44—15,20 на 10—25 кг. У свему томе као пример служиће пољопривредно добро „Мачва“, које данас, са својих 150 кошница, најрационалније пчелари у западној и северозападној Србији.

Иза пчеларства по важности долази *лов*. Он је непосредно после Другог устанка представљао важну привредну грану: једно ради обиља дивљачи, а друго ради личне заштите и великог извоза коже. Још у првој половини XIX века сељаци су сами, или по наредби нахиских старешина, организовали хајке ради одбране од зверова. 2 марта 1832 год., под бр. 111, Шабачки суд пише нахиским капетанима, рађевском и јадранском, као и мачванским буљкбашама следеће: „Будући да смо ми по височајшем налогу наредбу учинили, да се, као у свој нахији шабачкој, тако исто у Рађевини и Јадру ајка... три дана држи... одредили смо ми... у другу недељу... да се овај височајши налог изврши“. У вези с овим „налаже се и вама да ви подручним вам селима строго заповедите, да сваки у ајку изиђе, и онако се влада, како им ви заповедите... Коже от побиени курјаци по свршењу ајке, да се овамо пошалу, кое ће одавде у Крагујевац послане бити“. Појединачних хајки било је и на дивље птице, које су наносиле велике штете. Поводом уништавања штетних птица, Станко Јуришић из Шапца препоручује 1835 године капетанима Шабачке нахије да у подручним капетанијама наредбу учине „да сваки човек туче птице, као: вране, свраке и чавке, тако да свака пореска глава дужна буде, да по две главе од речених птица преда“. Командант подрински Лазар Теодоровић, шаљући 26 априла 1836 године извештај и тражећи место у које ће да пошаље 12 курјачких и преко 200 лисичјих кожа, што их је добио од среских старешина, додаје: „Као и свагда што е заповест досада издавата на среске старешине, да се бију зверови, тако ја и ове године нисам изоставио, на исту заповест господу старешине опоменути, и поштрити је...“. То се донекле може видети и из списка поубијаних птица чије су главе предаване нахиским старешинама у времену од 1 новембра 1853 до 1 новембра 1854 године (19). По тим подацима само 7.075 пореских глава убило је 44.275 птица. Од тога је на свраке долазило 3.914 комада, на вране 9.126, врапце 22.665, гавранове 3.282 и остале птице 5.288.

У XIX веку има више помена и о периодичној забрани лова, што је касније регулисано законским прописима. Још 1853 године у околини Шапца забрањено је било убијати јелене, који су зими преко залеђене Саве прелазили из Срема. Поред тих и каснијих забрана, велики број ловаца није се придржавао ловостаја и убијао је заштићену дивљач. Због тога, и због интензивног крчења шума, већ 70-их година XIX века Мачва је била сиромашна дивљачима, а лов као привредна грана слабо развијен. У том погледу запажа се напредак тек после ослобођења 1945 године, када су месне народне власти почеле да поклањају велику пажњу гајењу дивљачи.

Лов на све врсте дивљачи врши се појединачно и групно. Крајем 1949 године, за време групног лова, 35 ловаца-чланова ловачког удружења из Богатића уловило је преко 50 зечева. Годишње се улови 6.000—8.000 комада длакаве дивљачи, 100—150 јаребица и 70.000—75.000 осталих пернатих штеточина.

И *свиларство* је слабо развијено, мада за његов развој постоје релативно повољни услови — доста велики број дудова и др. По тврђењу старих људи до 60-их година XIX века свиларство је било добро развијено. У то време свилену бубу гајила су скоро сва она газдинства која су имала удаваче. Отада је гајење свилене бубе опало, зато што се појавила „побрина болест“. Шапчани и Мајурци тврде да се у њиховим местима свиларство почело у нешто већој мери развијати од 1867/68 године, а нарочито крајем XIX и почетком XX века. Тада, сем развијеније трговине свиленим чаурама, унапређивању доприноси свилара у Лапову. До Првог светског рата гајење свилене бубе толико се развило да је у Мачви и читавом Подрињу било близу 450 сталних одгајивача (24). Међутим, од 1918 године стање се изменило и због ниских откупних цена чаура, гајење свилене бубе је опало. У новије време у кругу приватне иницијативе запажа се тенденција за обновом ове привредне гране, особито у околини Богатића, где скоро свака кућа има бар 1—3 дуда. Ову би иницијативу требало подржати, јер развијање и унапређевање свиларства не би било на уштрб ниједној другој пољопривредној грани.

ИСКОРИШЋАВАЊЕ МРТВАЈА, БАРА И ИНУНДАЦИОНОГ ПОЈАСА

Већ је истакнуто да се гранични појас поред Дрине и Саве крајем XVIII и почетком XIX века налазио под пространим барама (Гвоздељача, Магазиновача). У то време баре и мртваје богате рибом и пијавицама углавном су се користиле за риболов и хватање пијавица. Али са извођењем хидротехничких мелиорација у XIX и XX веку настају у овом погледу промене, утолико пре, што је услед ових радова на знатном пространству нестало погодних терена за прехрану и даље размножавање рибе. Стога се отада, нарочито од Првог светског рата, у све већој мери Дрина и Сава користе за риболов, а исушене баре и мртваје за испашу стоке и сл. Изузетак од овога чини Засавица која се преко целе године користи за хватање рибе (Баново Поље, Ноћај), јер она никада не пресушује. Супротно мртвајама, услед велике влажности и

плодности земљишта инундациони појас се претежно користи за гајење влажнијих култура или барске шумске вегетације. Низводно у атару Думаче поред Саве углавном се користи за гајење поврћа, док узводно у атару Шапца, Ноћајског Салаша и Дреновца најчешће служи за испашу стоке (Михајловац) или сетву крмног биља, јер се ниво подземне воде обично одржава на дубини неподесној за гајење пшенице и других ратарских култура.

Још на почетку XIX века Дрина, Сава и мртваје богате рибом коришћене су у знатној мери за риболов. У то време риболовни ревири издавани су под закуп, док је рибара, аласа било у свим местима поред Дрине и Саве. У једном извештају Шабачког начелства из 1840 године, које оно шаље Попечитељству финансија, забележено је да само у Шапцу има 16 познатих рибара-аласа, и да висина аренде износи 30—220 талира годишње. Године 1836 она је за савске риболовне ревири од Думаче до Раче износила 36 талира на годину, а 1840 године од границе ваљевског окружја до ушћа Дрине у Саву преко 200 (19). У почетку новац од закупа риболовних ревира одлазио је у кнежеву касу. Касније, 1835 године, рибарски приход је, заједно са пијавичким прешао у државну касу (29, с. 300—383). Супротно аренда, риболовне таксе, које су наплаћивали арендатори од прибрежног становништва које лови рибу по арендираним реверима, припадале су закупцу. Тако 1840 године када је арендатор савских риболовних ревира био Неша Аћимовић, рибар-алас, риболовне таксе су износиле од 2 цванцика до 25 гроша. Истина, често су арендатори, не могући да наплате од сваког потпуну таксу, наплаћивали колико од кога могу; али на каик никад мање нису наплаћивали од цванцика, а од черенца и загржња по 100 пера (19).

Крајем XIX и почетком XX века, с обзиром на то да се ова област налазила и са северне и са западне стране на границама Аустро-Угарске, лов рибе на Дрини и Сави био је незнатан. Стога, а особито због недостатка савремених рибарских справа, рибари из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине више су ловили рибу по барема (40, с. 70—71) и мртвајама.

И између два светска рата искључиво право на искоришћавање рибљег богатства Саве и Дрине припадало је држави. У то време укупан број професионалних рибара у Мачви износио је око 100, а уловљена количина рибе 120.000—140.000 кг годишње.

У периоду од 1944 до 1946 године цео ток Саве од Прова до Раче био је дат на непосредно управљање рибарском газдинству „Београд“ из Београда. Исти случај је био и за време административног социјализма и, доцније, у периоду управљања привредом непосредно од самих произвођача. Притом треба напоменути да је од 1948 године рибарско газдинство „Београд“ почело да издаје савске риболовне ревири под закуп рибарској задрузи у Дудари крај Шапца. Отада се скоро целокупна рибарска делатност у овом реону углавном сводила на делатност поменуте задруге, која још од оснивања 1948 године има за циљ: да набавља средства за рибарску производњу, преузима производе својих чланова и исте продаје преко сопствене трговачке мреже, организује заједнички лов рибе, отвара угоститељске радње и организује кредитно-

штедно пословање ради прикупљања новчаних средстава за унапређивање и развијање својих послова, и награђивање својих чланова.

Као и многе друге рибарске задруге на Сави, тако и ова нема рибарског подмлатка. Задруга има 20 професионалних рибара. Већином су то старији људи: преко 50% су старији од 40 година. Подмладак слабо придлази. Аласи као главни разлог за ово наводе слабу зараду. Рачуна се да један рибар-алас просечно заради 30.000—90.000 динара годишње, док обичан радник, запослен у хемијској индустрији „Зорка“, заради близу 100.000. Низ узрока спутава повећавање њихових зарада, на првом месту слаб улов рибе услед све јаче пловидбе на Сави и савалених хидротехничких радова. На смањивање рибљег богатства доста штетно утичу и хемијска индустрија „Зорка“ и предузеће за прераду конопље „Думача“, која пуштањем отпадних отровних вода у риболовне ревири Саве, низводно од Шапца, трује велике количине рибе.

Задруга у Дудари крај Шапца лови рибу на основу закљученог уговора са рибарским газдинством „Београд“ у Београду. Газдинство „Београд“ одобрило јој је лов на подручју од ушћа Тисе до Добранске Реке на Дунаву и на Сави до Ломине Скеле. На име коришћења риболовних ревира задругари плаћају 20.000 динара годишње.

Иако је површина риболовног подручја доста велика, када низак водостај Саве потраје дуже времена, као што је био случај 1950 године, принос од риболова не задовољава животне потребе рибара. Посред осталог, због тога задруга у Дудари крај Шапца углавном није успела 1953 године да оствари предвиђени план лова од 20.000 кг. За време испитивања 1955 године уловили су чланови задруге 11.000 кг. разне савске рибе и тиме остварили свој план лова са 80%. С пролећа поменуте године задруга је повећала свој пловни парк и рибарски алат, тако да је за време летње сезоне располагала са 60 мањих барки, 4 чамца, 3 алова, 750 бубњева, 50 струкова, 600 прампура и 60 цугова. Тај је алат довољан да подмири потребе рибара-чланова задруге, пошто је већим делом дотрајао. У плану је да се набаве нови алови.

Рибари-чланови задруге лове све врсте рибе које иначе живе у Сави и по мртвајама. Од 11.000 кг рибе, колико су уловили задругари 1955 године, 60% отпада на белу рибу, а на све остале нешто око 40%. Међу овом последњом рибом највише има мрене, шарана, главаша и сабљака. Иначе, задругари ређе лове рибу на Дрини, мада је она рибом богата. Поред осталог, узрок томе је сама природа дринског тока. На њој се риболов може обављати само на мирнијим местима, јер „то није мирна вода нормалног тока“, већ је вода „ненормалног саобраћаја, нарочито чамцима“ (41, с. 27). Једино због посебног спортског уживања, на Дрини је у нешто већој мери развијен лов на младице, које су обично тешке 2—3 кг (42, с. 6). Сем младица, ниже Бадовинаца и око Црне Баре, поред остале рибе има у Дрини још релативно доста сомова, а по мртвајама највише штуча.

Социјално-економској заштити рибара у задрузи поклања се довољна пажња. У том циљу формиран је 1954 године и социјално-економски фонд, пошто чланови задруге из објективних разлога још

увек нису социјално осигурани. Право на коришћење поменутог фонда има сваки рибар-члан задруге који је учлањен најмање 6 месеци.

Сем рибара-аласа, који рибу лове за рачун задруге, има и таквих који се, поред земљорадње и других занимања, баве узредно риболовом за своје потребе. У Шеварицама има и професионалних рибара, неучлањених у рибарску задругу у Дудари крај Шапца, који лове рибу током целе године под уговором склопљеним са Управом за пољопривреду НР Србије.

У граничном појасу поред Дрине и Саве постоје повољни природни услови за подизање вештачких рибњака, као висок ниво подземне воде и др., али нису искоришћени. Поједини мредавни фактори као главни разлог за ово наводе слабу коњукуру рибе и недостатак потребних инвестиција.

Експлоатација *џрске и рогоза* слабо је развијена, због ниских откупних цена и малог броја стручних људи за њихову прераду. Трска се извози у Београд, док се од рогоза израђују асуре и сл., онолико колико је то потребно да се подмире локалне потребе. У новије време повремено долазе сељаци из Семберије и купују рогоз у непрерађеном стању, па од њега у својим местима израђују разне предмете.

Још у почетку је речено да се крајем XVIII и почетком XIX века знатан део атара мачванских села налазио под барама, подесним за живот и брзо размножавање пијавица. У то време хватање пијавица је било државни монопол и издавано је под закуп. Непосредно после Другог устанка закуп пијавичких бара обично је трајао од Ђурђевога до Митрова дана. Касније, када су арендатори, услед добре конјунктуре, почели да хватају у већим количинама пијавице, баре су лигиширане на дуже време, како би се спречили они који су баре под аренду узимали, да „за пола године све пијавице похватају“ (19). У једном извештају из 30-их година XIX века стоји како је таквог мишљења био и сам кнез Милош. Арендатори пијавица углавном су били аустријски поданици, који су добро познавали тај посао. Тако је пред доношење Хатишерифа 1830 године, закупник за хватање пијавица био Ђорђе Маргетић, трговац и цесарски поданик из Винковаца Бродске Регименте. И у доба непосредно после доношења Извршног Царског Фермана, пијавички закупник мачванских бара био је Маргетић. Године 1835 18 маја, под бр. 341, Стеван Магазиновић из Шапца пише Народном Суду у Крагујевцу: „Георги Маргетић, арендатор пијавички, жели и убудуће баре оне, у којима е досада пијавице ватао, под аренду узети“. Иначе, колика је била аренда за баре у појединим местима, која се наплаћивала и до 1835 године уносила у кнежеву касу, није познато. Али зна се да је Ђорђе Маргетић из Винковаца узео све баре у Мачви под аренду на три године од Митрова дана 1833 за 200 цванцика годишње, а 1836 Ђока Оберетковић (ортак Маргетићев) у шабачком округу за сто и двадесет цесарских дуката, и то под уговором да на скели, где пијавице у аустријску страну преноси, од сваке оке пијавица плати по један грош ђумрука (19).

Све до краја XIX века Мачва је важила као најачи извозни центар и област са најразвијенијом трговином пијавица у Србији. Томе је нарочито допринио њен ондашњи погранични положај, а и случај

да се знатан део мачванских села налазио под барама, подесним за живот и брзо размножавање пијавица. Са исушивањем знатног броја бара, хватање пијавица је почело опадати; сем тога, од краја XIX века и трговци Бродске Регименте почели су све мање да откупљују пијавице, јер оне нису имале више ранији значај у извозној трговини. Стога пијавичарство отада постепено, али стално, у све већој мери постаје допунска привредна грана. Исти је случај и данас, када се ухваћене пијавице углавном употребљавају за подмиривање ретких локалних потреба.

На крају ваља напоменути, да инундациони појас састављен од плодног и влажног земљишта пружа повољне услове за гајење поврћа. У првој половини XIX века, нарочито пре укидања турских феудалних односа 1833 године, ове природне могућности за развитак повртарства недовољно су коришћене. На ово су утицале велике феудалне дажбине и уопште слабо развијена трговина биљним производима, а с тим у вези и могућност уновчавања повртарских производа. Поврће се сејало на поседу сваког газдинства само толико, колико да се подмире локалне потребе и плати „десетак“. У том погледу запажа се изванредан напредак тек после замене натуралне ренте новчаном 1833 године, а нарочито крајем XIX и на почетку XX века. Тада, сем развијеније трговине и бољих саобраћајних услова, унапређивању повртарства доприноси Нижа пољопривредна школа у Шапцу, а касније и Бугари, досељеници из Трнова, који постају носиоци и покретачи развоја повртарства. Под утицајем поменуте школе, и по угледу на Бугаре, велики број имућнијих газдинстава између два светска рата скоро потпуно напушта гајење жити за тржиште, и због добре коњукуре претежно искоришћава своје земљиште поред Дрине и Саве за сетву поврћа. У то време повртари из Орашца, Орида и Мрђеновца снабдевали су повртарским производима не само Шабац него и Лозницу.

У периоду од 1954—1955 године повртарство је поред Дрине и Саве представљало слабо развијену привредну грану. Томе има више узрока. Најважнији је тај, што су почев од 1954 године повртари опорезовани доста високом стопом порезе-преко 200.000 дин. по 1 ха вртова друге класе. Већина повртар не располаже потребним обртним капиталом и због тога претежно сеје оне врсте поврћа чија производња не захтева веће инвестиције. Та поврћа су углавном: лук, парадајз, купус, диње, лубенице, грашак и, нарочито, кромпир. Изузетак чине професионални баштовани од Шапца до Мрђеновца, који претежно гаје рано поврће. Према изјавама 13 земљорадника-повртар из околине Орида, просечан принос поврћа у другој класи вртова по 1 ха у добро родној години износи: купуса 9.000 кг, паприке 1.600 кг, парадајза 2.200 кг, лука 2.500 кг итд. Укупна производња поврћа у местима поред Дрине и Саве се креће од 60.000 до 80.000 метарских центи годишње. Поврће се извози углавном у Шабац и Сремску Митровицу.

У овом реону жита се слабо сеју, јер за њихово успевање не постоје повољни природни услови (висок ниво подземне воде и др.). Сеју их само она газдинства која немају довољно обрадиве земље на пешчаним гредицама и то онолико колико је потребно да прехране укућане.

Око Дреновца, Ноћајског Салаша, Засавице, Равња и Раденковића у инундационом појасу се налазе пространи пашњаци. Поред осталог, и због тога се у овим насељима доста чувају овце и свиње. Оне се на пашњаке изгоне изјутра, а увече враћају у села, на пешчане гредице. У првој половини XIX века сточарство је представљало најразвијенију привредну грану. Отада је десетом задружних имања, поделом сеоских утрина и преобраћањем ливада и пашњака у оранице сточарство опало.

Шумарство нема неки већи значај, јер је инундациони појас обрастао млађом хигрофилном вегетацијом. Изузетак чини земљиште поред Саве и Дрине у атару Црне Баре, где није реткост видети тополу стару и преко 80 година. Пред Други светски рат близу 50% од укупног земљишта овог села налазило се под шумом. У то време шуме Црне Баре поред Дрине и Саве биле су на Ади, Адици и Пруду, и у њима је сеча вршена без икаквог вођења рачуна о прирасту. Известан напредак у газдовању запажа се тек од 1940 године, када су општинске власти донеле тридесетогодишњи план обнове и сече шуме. Према овом плану у првој деценији за сечу је била предвиђена шумска површина велика око 41,51 ха, другој деценији 43,64 ха и трећој 47,16 ха. Али је и тада унапређивање шумарства ишло споро и тешко због тога, што се општинске власти нису придржавале увек плана сече, а затим и стога што су мештани, не баш тако ретко, бесправно заузимају и крчили земљиште обрасле шумом. Ипак се запажао сталан напредак у шумском газдовању, нарочито после ослобођења 1945 године, када су сва три шумска комплекса проглашена општеномским добрима. Данас у њима преовлађује шумска вегетација средњег доба, чија је укупна залиха дрвне масе 1955 године износила преко 10.000 м³.

II. РЕОН РАТАРСТВА, ВИНОГРАДАРСТВА, ВОЂАРСТВА И ШУМАРСТВА

Овај привредно-географски реон, кога чини посавско-поцерско побрђе, својим физичко-географским и геолошко-педолошким приликама пружа повољне могућности за гајење већине ратарских култура које успевају у овим географским ширинама, винове лозе и воћа. Отуда у овом реону ратарство, виноградарство и вођарство имају доминантан положај у односу на шумарство. Уз ратарство је тесно везано гајење стоке, али је ово уопште узевши екстензивно у поређењу са сточарством у Мачви, те се не може сматрати доминантном привредном граном посавско-поцерског побрђа.

Крајем XVIII и почетком XIX века, када је посавско-поцерско побрђе било покривено густом шумом, сточарство је представљало најважнију привредну грану. У то време стока се гајила мање на поседу, а више по утринама; гајено је просечно на сваком газдинству 2—6 коња, 8—10 говеда, 25—30 оваца и преко 30 свиња. На ово су утицале изванредно повољне привредне основице (велика површина под ливадама и пашњацима, храстове шуме пуне жира) и мања оптерећења феудалном рентом. Тако, на пример, после Другог устанка је плаћана на име ренте за свиње само жиронница која је износила 2 паре годишње

(34, с. 345). Укидањем феудалних посуда и феудалне ренте, јачањем робно-новчане привреде, откупљивањем турских земаља, заграђивањем откупљених пољопривредних површина, задуживањем и распадањем породичних задруга, крчењем шума поред свих забрана, преобраћањем ливада и пашњака у оранице и намножавањем становништва сточарство је опало у корист земљорадње. Али и поред тога сточарство је данас добро развијено; ситну стоку има свако газдинство, а крупну само земљорадници.

У односу на сточарство, ратарство је на почетку XIX века представљало слабо развијену привредну грану: једно, ради већих оптерећења феудалном рентом, а друго, што је добит од сточарства била главни извор прихода сељачких газдинстава. На то је утицала и слабо развијена трговина са биљним производима, и с тим у вези могућности уновчавања ратарских производа. Жита су се гајила у свим местима, али само толико, колико је то било потребно да се подмире локалне потребе. Већи напредак у ратарству запажа се тек откада је укинута турски аграрни систем 1833 године, ради увећаних новчаних потреба, веће потрошње ратарских производа намножавањем становништва и сл. Отада почиње постепено, али стално, да се у све јачој мери развија ратарство, нарочито после дефинитивне преваге ратарства над сточарством крајем XIX и почетком XX века. Тада, сем развијеније трговине биљним производима и бољих саобраћајних услова, унапређивању доприноси и ново-основани расадник у Владимирцима. Под утицајем поменутог расадника и ниже пољопривредне школе у Шапцу, почела је у већини места да се врши примена новијих агротехничких мера у обради земље, да се употребљавају плугови за орање и уводе нове културе. Од тог доба до Другог светског рата већ су биле уведене такорећи све данашње културе, као сунцокрет и др.

Под церелијама је 78% од укупне сетвене површине, од чега је 44% кукуруза и 47% пшенице, а остатак од 9% отпада на остала жита. Међу овим последњим највише има ражи и јечма (75% према 25% овса). У регионалном распореду појединих врста жита постоје знатне разлике; на исте су, углавном утицали физичко-географски и друштвено-економски чиниоци. Углавном, у Вукошићском, Лојаничком, Риђачком и Жабарском флувијалном проширењу гаји се претежно кукуруз, док на странама и темнима брда-пшеница, јечам, раж и овас. Изузетак чине присојне стране, нарочито у Владимирцима, Крнулама, Брдарицама, Накучанима и Синошевићу. У овим местима жита су претежно на положајима и земљишту које је неповољно за винограде; заузимају махом осојне стране. У Криваји, на пример, стрна жита производе се највише на странама западно од села (Селиште, Унка). Укупна производња хлебних жита се креће просечно 350.000—400.000 мц годишње.

Сем жита гаје се и индустријске биљке. Заступљене су скоро све врсте које иначе успевају у северозападној Србији, а највише сунцокрет. Сеје се нарочито доста на странама брда у сливу Добраве, где постоје веома повољни природни услови за његово успевање (педолошки састав и др.). Ове стране су: Ракита, Барковац, Црквине, Разбојиште

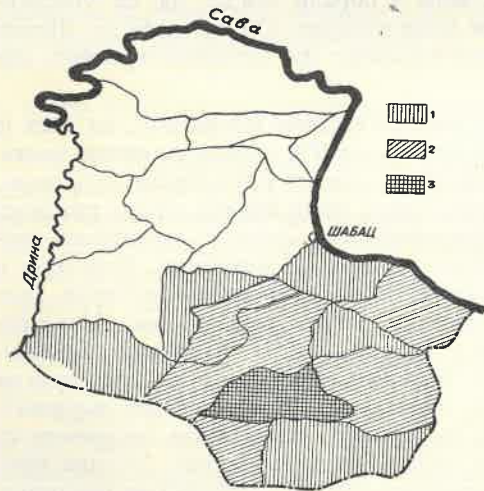

и др. У Криваји, на пример, производи се годишње по 380 до 400 мц сунцокрега. Укупна производња се креће просечно 14.700—14.900 мц годишње.

У овом реону поврће се слабо сеје, јер за њихово успевање не постоје повољни природни услови (хидрографски и др.). Сеју га само она газдинства која имају обрадиве земље по флувијалним проширењима и то онолико колико је потребно да прехране укућане. Највише се сеју оне врсте повртарског биља, које представљају саставни део свакодневне људске исхране. Та поврћа су: купус, лук и особито кромпир, под којим се налази преко једне половине сетвене површине под поврћем. Почетком XIX века највише се сејао пасуљ. Али отада, производња пасуља све више опада услед промене у структури исхране становника у којој главно место из године у годину све више заузима кромпир.

У односу на мачванску раван, ратарство се у овом реону пре свега разликује нешто друкчијом структуром производње. Наиме, на посавско-поцерском побрђу се више гаје суве културе жита, због — као што је већ раније речено — повољнијих природних услова за њихово успевање (хидрографских и др.). Сем тога, и техничка опремљеност газдинстава за ратарску производњу је нешто слабија него у Мачви, из разлога тога су ранија друштвено-економска збивања у овом реону довела до науперизације већег броја газдинстава. Из свих тих разлога, као и због нешто слабијег бонитета земљишта и ниже културе произвођача, просечни приноси ратарских култура су на посавско-поцерском побрђу мањи него на мачванској равни за 5—10% по 1 ха.

Још у почетку је речено да посавско-поцерско побрђе пружа одличне услове за успевање *винове лозе* својим умереним висинама, сунчаним странама и доста плодним земљиштем које је заштићено од хладних ветрова. Услед тога је и проценат од укупне површине под виноградима доста велики у Шабачкој Посавини и Поцерини. Само у Бојићу, Велујцу, Дворишту, Милошевцу, Накучанима и Синошевићу од укупне пољопривредне површине под виноградима се налази 2.5%; та чињеница најбоље показује колико је виноградарство значајна пољопривредна грана за доходак становништва на посавско-поцерском побрђу. У овом погледу

Ск. 9. — Процент укупне површине под виноградима у 1956 год., 1) од 0.1 до 0.7; 2) од 0.8 до 1.6; 3) од 1.6 до 2.1

на првом месту стоје села западно од провско-свилеувске греде, где благо заталасани брежуљкасти предели, оријентисани према северо-

истоку, имају доста присојних страна на којима винова лоза захваљујући већој топлоти него обично одлично успева. Ова места су: Крнуле, Брдарце, Каона, Криваја и др. У овим и осталим местима на посавско-поцерском побрђу крајем 1956 године налазило се око 5,451.631 чокот винове лозе или просечно 107 чокота на једног становника.

Крајем XVIII и почетком XIX века природни услови за гајење винове лозе на побрђу недовољно су коришћени (благо заталасано земљиште и др.). У то време било је у обичају да се вино пије само у празничне дане, а свакодневно јабуковача и ракија комадара печена од буђава кукуруза. Стога се у доба кнеза Милоша од 1815—1833 год. ретко које газдинство и бавило виноградарством. Из једног извештаја Шабачког суда од 1832 године послатог у Крагујевац, види се да је у оно време у Поцерини гајена винова лоза у свега 8 села (Заблаће и др.). Према званичној процени, укупна производња виноградарског кљука у овим селима кретала се близу 30 хиљада ока годишње, и од тога у Букору 10.510, Бојићу 900, Синошевићу 620, Церовцу 1.050, Румској 11.900, Бобовику 1.350 а у Муратовцу и Заблаћу преко 3.000 ока (19). У том се погледу запажа напредак тек после замене натралне ренте новчаном 1833 године, и то због увећаних новчаних потреба и веће потрошње виноградарских производа која је настала намножавањем становништва. Тако, док је 1832 године у Шабачкој Поцерини гајена винова лоза само у 8 села, дотле је већ 1867 она била распрострањена и у свим осталим селима. Поменуте године највећу површину засађену виновом лозом у Шабачкој Посавини и Поцерини имала су села која данас припадају комуни Драгиње, Криваја, Владимирци, Церовац и Врна. Само у границама последње комуне винова лоза је заузимала близу 800 мотика најплодније земље (16). У исто време виногради подигнути на земљи на којој се доскора налазила шума, давали су велике количине грожђа по једном чокоту, док је вино било међу најбољим у Србији (44, с. 504). Владимирчани тврде да су виногради њиховог места тада просечно давали по једну до две оке грожђа од чокота, и да су све до 80-тих година прошлог века гајили „искључиво“ домаћу лозу. Од када им је лозу уништила филуксера, почели су да је гаје и на америчкој подлози. Скоро исти случај је био и у осталим местима.

Почетком XX века преко 73% свих младих винограда било је засађено домаћом лозом и хибридом, а свега 26.5% на америчкој подлози. У то време, свих винограда у овој области, тј. и младих и старих, било је нешто преко 200 ха. И једни и други виногради давали су просечно са 1 ха око 20 хл вина годишње, док су виногради у осталој Србији давали 6—24 хл (24). Као у Јадру и Рађевини, тако и на посавско-поцерском побрђу, слабија газдинства тада су се задовољавала вином од домаће лозе и директно родећих хибрида, мада је оно по квалитету знатно заостајало за вином од калемљене лозе. Исти је случај био и непосредно после Првог светског рата. Али од 1929 године стање у том погледу се унеколико изменило, због тога што је подрински бан забранио даље подизање нових винограда са родним хибридом. У ово време и, касније, уочи Другог светског рата, због лоших саобраћајних веза за извоз и сл. сељачка газдинства бавила су се гајењем винове лозе

најчешће само толико колико је то било потребно да подмире локалне потребе.

Непосредно после ослобођења 1945 године, виногради на побрђу имали су подређену улогу; сем тога виноградарство као привредна грана било је још заосталије него пре Другог светског рата, јер се за време немачке окупације број чокота смањило за преко 20%. Али од 1946 године, са планским искоришћавањем свих земљишта, па и виноградарских, настају промене, јер увећану потрошњу виноградарских производа није могао да задовољи дотадашњи број чокота. То се нарочито запажа од 1949 године, када су се сељачке радне задруге и пољопривредна добра почела да баве виноградарством. Касније, на то је утицала и Пољопривредна станица у Владимирцима, а у знатној мери и земљорадничке задруге, које у новије време све више откупљују виноградарске производе по селима и подстичу увођење квалитетних сорти грожђа.

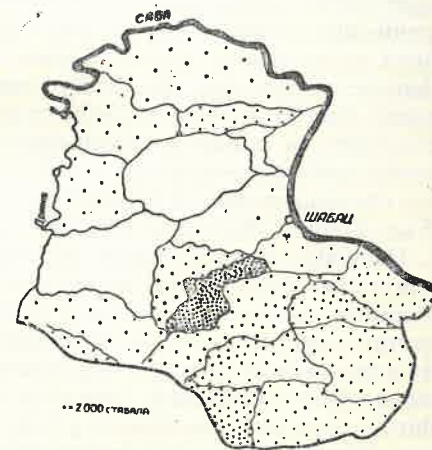
После Другог светског рата највећи проблем виноградарства представљало је нагло ширење директно родећих хибрида. У периоду од 1955—1956 год. на њих је отпадало преко 20% од укупног броја чокота винове лозе, а њихови главни одгајивачи била су слабија газдинства. У то време, идући од мањих ка већим газдинствима, готово редовно се смањивао проценат хибрида (од 22.9 на 3.2%) а растао проценат калемљене лозе (од 77.1 на 96.8%). Највећи произвођачи грожђа и вина за тржиште су имућнија газдинства. То донекле потврђује и структура грожђа по сортама које гаје газдинства са поседом од 5—10 ха; док економски слабија газдинства углавном гаје винске сорте грожђа, дотле имућнија, поред ових, гаје и стоне, искључиво за тржиште. Највише се гаји прокупац и багрин (60%). Од осталих сорти највише су заступљене смедеревка, сајблови хибриди и сланкамен. Просечни приноси грожђа нису исти у свим местима. Тако, у једној средње родној години, као што је била 1956, просечан принос грожђа по једном чокоту је износио: у Брдарицама 0.2, Букору 0.14 и Грушићу 0.16. Насупрот овом просечном приносу грожђа који је доста мали, треба истаћи да он није такав ако се посматра на терену у појединим виноградима; на те разлике, углавном, утичу физичко-географски и друштвено-економски чиниоци. У Криваји, на пример, просечан принос грожђа са једног чокота винове лозе у потесу зв. Селиште износи 0.50 кг. Укупна производња грожђа износи 8.324 мц годишње или 2.3 кг по једном становнику. Од овога 17% прерађује се у алкохол, а 83% троши у свежем стању.

И за воћарство поцерско-посавско побрђе пружа повољне природне услове. Пре свега, повољна је велика температурна сума (око 3.661), затим благо заталасано побрђе, и, најзад, земљиште које садржи довољну количину хранљивих састојака. У свим овим условима најплодесније за развој воћарства јесу стране и темена брда источно од Липолиста и Петковице (Плацеви, Помијача, Кућерине и др.). Услед тога је и проценат под воћњацима на посавско-поцерском побрђу знатан. Само у Драгињу, Брдарицама, Каони, Белотићу и Маовима од укупне површине под воћњацима је 6.8%; та чињеница најбоље показује колико је воћарство, поред виноградарства, значајна пољопривредна

грана за доходак становништва на побрђу. Крајем 1956 године преко 95% од укупног броја воћних стабала припадало је приватном сектору, а задружном и општедруштвеном свега око 5%; само структура воћа није иста у воћњацима свих газдинстава. Газдинства са поседом испод 3 ха претежно гаје шљиве, а остала, поред шљива у знатном броју и јабуке и друге воћке. Но то не треба да значи да се проценат шљива смањује на поседима газдинстава идући од мањих ка већим. Насупрот томе, удео шљива расте на поседима изнад 3 ха за 10—100%; то је у исто време јасан знак да се воћарством на приватном сектору претежно баве имућнија газдинства. У воћњацима и једних и других газдинстава, тј. изнад и испод 3 ха, за велику заступљеност шљива у укупном броју воћних стабала нису пресудни природни утицаји, већ друштвено-економски који се у овом случају огледају у екстезивности ове пољопривредне гране.

У првој половини XIX века, нарочито пре укидања турских феудалних односа 1833 године, воће се гајило на поседу сваког газдинства, али само толико колико је то било потребно да се подмире домаће потребе. На ово су утицале лоше комуникације, феудални систем и уопште слабо развијена трговина биљним производима. Заменом натуралне ренте новчаном и намножавањем становништва, настају у овом погледу промене због тога што увећану потрошњу није могао да задовољи дотадашњи број воћних стабала. Стога после укидања турског аграрног система почиње постепено, али стално, да се у све јачој мери развија воћарство. То се нарочито запажа од 1867 године, када су Риста Паранос

и браћа Крсмановићи почели да суше шљиве за извоз (45, с. 5). Касније, на то је утицала Нижа пољопривредна школа у Шапцу, а у знатној мери и воћни расадник у Владимирцима, који на почетку XX века постаје носилац воћарске културе и потстрекач увођења висококвалитетних сорти воћа. До Другог светског рата гајење воћа толико је напредовало да је воћарство било развијеније на посавско-поцерском побрђу него у свим околним областима на северу и истоку. Али отада је воћарство опало, нарочито после ослобођења 1945 године, и то из више разлога. Главна су два: висока пореза, која не подстиче ширење воћарства, и недостатак „садног материјала“. Због система порезе на воћарство, Поцерци и Посавци од 1945—1955 године не само да нису масовно подизали нове него су многи крчили и постојеће воћњаке. Само од 1951 до 1955

Ск. 10. — Укупан број стабала шљива способних за род у 1956 год.

године, због високе порезе, старости и других узрока, сељаци су посекали преко 120.000 стабала.

У првој години увођења комуналног система у свим поцерским и посавским селима гајиле су се све врсте воћа које иначе успевају у суседним областима, нарочито у Поцерини. Тако, например, у Добрићу, Богосавцу, Радовашници и Цуљковићу, на посавско-поцерском побрђу, недалеко од Шапца, има 390.005 стабала воћа и то 98.2% шљива, 0.7% јабука, 0.2% крушака, 0,2% брескви и 0.7% осталих врста. Захваљујући погодним природним условима и високим откупним ценама, највише се гаји шљива пожегача. Од осталих врста шљива на гласу су генерике, заступљене са 30%, а од јабука колачаре, будимке, јонатан, њутон пепинг и црвени делишес.

Непосредно после увођења комуналног система 1955 године, народне власти почеле су да предузимају мере да се унапреди воћарство, и оно у друштвеном плану заузима место које њему, с обзиром на природне услове, и припада. Према плану, који су израдили пољопривредни стручњаци, основаће се и одбор стручњака који ће радити на обнови старих и подизању нових воћњака, користећи најновија достигнућа воћарске науке. Тај ће одбор извршити и реонизацију воћарске производње. Сем тога, основаће се удружења воћара по комунама, која ће заједно са одбором стручњака одиграти главну улогу у унапређивању ове гране пољопривреде.

Средњи принос воћа по једном стаблу шљиве креће се од 4,5 до 6,5 кг. Године 1955 он је износио 5.5 кг., а од осталог воћа 6.5 до 10,6 кг. Насупрот овом средњем приносу воћа по једном стаблу, који је доста мали, треба истаћи да он није такав ако се посматра на терену у појединим воћњацима; на то, углавном, утичу физичко-географски и, нарочито, друштвено-економски чиниоци који се у овом случају огледају у различитој култури сопственика воћњака и његовој бризи о нези воћњака. Тако, например, просечан принос шљива са једног стабла у воћњаку на потесу зв. Дивић у селу Букору износио је 1956 године око 22 кг. У истој овој години на сваког становника произведено је просечно око 16.5 кг разног воћа, или укупно у читавој области око 26.936 мц и од тога: јабука 7.241 мц, крушака 2.487 мц, дуња 205 мц, шљива 13.102 мц, брескви 126, ораха 462, трешања 1.737 и кајсија 1.576.

Око 19% произведених сирових шљива сваке године се суши, 20% извози и преко 50% пече у ракију и троши у свежем стању. Суше се само крупне сирове шљиве, јер се од њих добијају и крупне суве шљиве. Ситне сирове шљиве користе се углавном за печење ракије. Супротно шљивама, остало воће претежно се троши у свежем стању, и то углавном на поседима самих воћара. Изузетак чине кајсије и јабуке које се добрим делом извозе (20%) и прерађују у полуфабрикату (30%).

И за развитак шумарства постоје повољни природни услови. Непосредно пред Први устанак шуме су се простирале свуда, око кућа на површима (Добравско-думачкој и Поцерско-посавској) и по флувијалним проширењима. Али отада, због наглог намножавања становништва, развитка земљорадње и сл., шуме су постепено, али стално, у све већој мери „сатиране без икаквог реда“ (46, с 5) и уступале место

њивама, воћњацима и виноградима. У то доба шума је доста сечена и за потребе војске и града Шапца. У протоколу Шабачког Магистрата налази се забележено 8. XII. 1811 године да је било „по заповести Г. Луке разрезато на нахију Шабачку... поради војске руске дрва кола 2.000...“ (39, с. 221). И из неких извештаја оберкнезова, послатих непосредно после Другог устанка кнезу Милошу, види се да је шума доста сечена за јавне потребе. Из извештаја кнежине Посавине кнезу Милошу, од 16 априла 1816 године, види се да је оберкнез Марко Катић Цинцар дао за оправку и одржавање шабачке тврђаве 1.300 баскија, 900 дирека, 1.700 шиндре, 468 талпина и 1.800 комада палисата малих и великих (29, с. 1066).

Још пре доношења Хатишерифа 1830 године, Шабачки Магистрат је доносио често врло строге наредбе за заштиту шума. У свим тим наредбама он је дозвољавао сечу само сувог грања, а грмова за јапију искључиво на основу цедуље издате од Магистрата. Међутим, тада је Магистрат у Шапцу врло ретко издавао цедуље за сечу родне горе, како би је у што већој мери сачувао. У то доба Шабачки Магистрат обично је издавао дозволу за сечу шуме „само онима који нису били мештани, или мештанима који су били принуђени да секу дрво у шуми на атару другог села, кнежине или нахије, било што нису имали своје шуме или нису имали потребне димензије у својим шумама“ (59, с. 200). Али су сељаци бесправно крчили шуму, јер су наредбе о забрани сече на разне начине изигравали. Стога су по налогу Народног суда из Крагујевца, нахиски капетани 10 марта 1832 године у сваком селу изабрали и поставили по једног човека за шумара. Сем надзора и сузбијања бесправне сече, њихова је дужност била да одређују где ће ко са добијеном цедуљом да одсече који грм. Ови шумари нису плаћани, али су за свој рад били ослобођени сваког кулука. У почетку надзор над њиховим радом вршио је Шабачки суд; али како је он у то време био доста заузет другим пословима, то је већ 1833 године ова дужност била поверена новопостављеном нахиском шумару. Касније, 26 фебруара 1837 године, Шабачко исправништво је по налогу Управитељног савета у заједници са среским старешинама и кметовима изабрало и поставило за среске шумаре Павла Перишића и Воју Катића из Глоговца (19).

И поред организоване заштите шума, после доношења Извршног Царског Фермана, оне су и даље крчене, нарочито у доба од 1833 до 1844 године. Тада, сем продирања капитализма и развијеније трговине шумским производима, уништавању шума, поред осталог, доприноси и сеча грмова за ограде. Из једног извештаја Суда шабачке нахије, од 18 децембра 1831 године послатог капетану у Варни, види се да су велике количине дрвета сечене и за огрев. На ово је утицала и продаја шуме за дуг: многи трговци из Шапца су за дуг од сељака узимали сечену грађу. Да би се овом злу стало на пут, Шабачко начелство кажњавало је тешким телесним казнама све оне који су бесправно и неразумно секли шуму. Тако су 1837 године, због бесправне горосече, четири сељака из Волујца добили по десет штапова, из Накучана 2, и из Метлића 1. У исто време повишена је царина на дрва која се извозе, и то:

на 1 фат 20 пара чаршиских, на 100 комада дреновине 24 паре чаршиске, и на 1 греду 2 гроша чаршиска (19).

Крајем XIX и почетком XX века шума од преко 150 год. старости задржала се једино у Петковици, Радовашници и Чокешини, као власништво манастира и црква. Сељаци су тада бесправно заузимали и крчили манастирске шуме, што је било повод многим тужбама и споровима између манастира и Поцераца. Тако су свим властима игумани манастира Петковице и Чокешине подносили пре и после Првог светског рата тужбе против сељака из Петковице за уништавање манастирске шуме на месту Јаковљева Коса и др. Да би се овим бесправним сечама стало на пут, управе поменутих манастира поставиле су биле и шумаре; али је све било без успеха, јер ти шумари нису могли шуму одбранили ни из пушака, пошто су горосече ссбом водиле по 4—5 добро наоружаних људи. У том погледу скоро исти случај је био и непосредно после Другог светског рата, када је вршено интензивно крчење, како шума које су пале под удар Закона о аграрној реформи, тако, и шума које уопште нису имале никакве везе са одредбама поменутог закона. Уништавање, крчење и пустошења шума, додељених аграрним интересима по Закону о аграрној реформи, најчешће су, после ослобођења 1945 године, вршена због потреба у грађевинском дрвету за капиталну изградњу. Међутим, уништавање приватних забрања од стране њихових сопственика вршило се из других узрока: сељаци, са малим и средњим поседом, после Другог светског рата поверовали су вестима непријатељски расположених богатих сељака о томе да ће се шуме и шумска земљишта конфисковати. Ма колико да је оваква пропаганда у то време била бесмислена, велики број сељака јој је поверовао, те је због тога немиле секао и пустошио шуме и забране само да не би биле конфисковане.

На почетку 1956 године све шуме на посавско-поцерском побрђу биле су доста проређене. У северним и свевероисточним деловима реона то је најчешће само шумско земљиште, претворено у пашњачке површине са појединим заосталим стаблима, док су у јужном по правилу ниске шуме до 10 год. старости. Највећи проценат укупног земљишта под шумама имају села у крајњем јужном делу реона, који је представљен стрмим странама (5—25% од укупне површине). Тако, на пример, један становник из Драгиња има 3.1 пута више шумских површина него становник Орида.

У току 1954, 1955 и 1956 године месне народне власти предузеле су низ агротехничких мера да се шумски фонд побољша, а у градској комуни Шабац подигле су шумски расадник. Само у економској 1954 години у расаднику произведено је око 660.000 комада шумских садница. Све ове саднице употребљене су за расађивање, пошумљавање нових парцела и сађење међа. Али поред свих досада предузетих мера, преко 90% сељачких газдинстава још и данас оскудева у шумама зрелим за сечу.

Шумско дрво које данас расте на посавско-поцерском побрђу састоји се из десет и више разних врста. Према проценама шумара, највише има багрема, хроста и цера (90%).

Друштвени план Среза Шабац предвиђа огроман напредак у повећавању продуктивности земљишта претварањем слабо продуктивних шикара и деградираних шума у стабилне, ниске и средње шуме, уношењем нових врста дрвета (28).

ИНДУСТРИЈА И ЗАНАТСТВО

И Н Д У С Т Р И Ј А

Услови за развој индустрије. — У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерици обиље земљорадничко-сточарских сировина, као и других предмета, погодних за прераду, пружају повољне могућности за развој скоро свих индустријских грана, које су иначе заступљене у северној и северозападној Србији. Од овога изузетак чини највеће индустријско предузеће „Зорка“, које своје основне сировине не налази у овој области, већ у другим крајевима државе, па и у иностранству.

Природне и привредне могућности ове области за развој индустрије до краја XIX века слабо су искоришћаване због недостатка већег капитала, који би се уложио у подизање индустријских предузећа. У том погледу запажа се извесан напредак тек крајем XIX и почетком XX века, нарочито у доба 1918—1937 год., када су месни трговци, шабачка привредна банка и чешки концерн из Аусцига уложили свој капитал у индустрију. Због тога, а особито због богате сировинске базе и повољне локације, већ пред Други светски рат биле су развијене скоро све важније данашње индустријске гране (хемијска и др.).

Хемијска индустрија. — Све до 1937 године у Србији и Војводини постојала је само једна велика хемијска фабрика и то у Суботици. У то је време њен капацитет био довољан за подмиривање земаљских потреба у хемијским производима. Отуда између два светска рата није ни постојала потреба да се подигне нова индустрија ове врсте. Како је положиј поменуте фабрике био стратегијски неповољан, на иницијативу тадашњих меродавних фактора, концерн суботичке фабрике узео је у разматрање оснивање једног новог друштва да се изгради ново постројење за производњу хемијских производа негде у унутрашњости земље. Притом је избор пао на Шабац, који је удаљен од границе. Али оснивање једне овакве фабрике, која из продукционо-техничких разлога није била потребна, представљало је за „Зорку“ из Суботице повећавање режиских трошкова и потребне суме за амортизацију. Стога је суботички концерн 1935 године тражио монопол за производњу сумпорне киселине по контактном систему до 1950 године. Тек усвајањем ове услуге од стране државе 1937 године „Зорка“ из Суботице приступила је подизању фабричких постројења у Шапцу. Фабрика је изграђивана дано-ноћно. У њој су већ крајем 1938 године пуштени први погони са капацитетом од 14.000 тона олеума и других производа годишње. На тај начин пред Други светски рат створено је у Југославији једно ново језгро за развој хемијске индустрије. Сем

тога, створене су нове могућности за упослење, како физичке тако и стручне радне снаге (у фабрици је већ 1938 године било запослено преко 200 радника); сам град Шабац тада је постао велики индустријски центар, чији су приредни развој па самим тим и напредак бивали свакодневно све већи.

Пред Други светски рат трговачка пракса комерцијалне дирекције фабрике „Зорка“ била је несолидна и у исто доба робу једне продукције продавала по различитим ценама. На тај начин „Зорка“ није радила на подизању пољопривреде, како је то свуда истицала, него је, под заштитом државе, извлачила за себе максималне користи. У том погледу исти случај је био и за време Другог светског рата. Само од 1941—1944 године испоручујући сумпорну киселину, олеум и маглену киселину за Немачку и Румунију, „Зорка“ је зарадила 60 милиона динара.

Фабрика „Зорка“ је после ослобођења 1945 године потпала под управу народних добара, а од 1946 године под руководство Главне управе за велику хемијску индустрију. Данас су њени уређаји најмодернији на Балкану, док се укупни годишњи капацитети крећу око 300.000 тона разне хемијске робе (фосфата и др.). На то утичу недостатак бакра, сезонски карактер појединих производа и средстава за заштиту биља на пољопривредном тржишту. Тако је 1954 године фабрички колектив од 1.117 радника успео услед честих прекида струје да реализује план производње само са 90%.

Данас фабрика „Зорка“ у Шапцу има сбележје хемијско-металуршког комбината. Она је недавно пустила у погон и постројење за електролизу цинка, чији ће укупан допринос износити 4 милијерде динара годишње.

Сировине „Зорка“ увози из разних крајева наше државе (Босне, североисточне Србије) и из иностранства (Африке, Енглеске, Немачке, Италије и СССР).

Пре Другог светског рата у фабрици стручњаци са високим квалификацијама били су странци (Чеси и др.); они су после ослобођења 1945 године напустили Шабац или су се задржали у малом броју. Њих су заменили домаћи радници из Шапца и читаве ФНР Југославије.

Хемијски производи се продају на тржиштима у земљи и иностранству. Тако електролитни цинк „Зорка“ извози у Америку и све источно-европске земље, док средства за заштиту биља, укључујући и фосфате, извози углавном у Македонију, Словенију и Војводину. Супротно електролитном цинку, плави камен и сумпорну киселину, због велике потражње, „Зорка“ не извози у иностранство, већ продаје на домаћем тржишту.

Конзервна индустрија. — С обзиром на богатство Подриња у воћу, стоци и поврћу, непосредно после Другог светског рата месне народне власти дотадашњу радионицу за израду амбалаже у Шапцу снабделе су из иностранства уређајима за конзервисање пољопривредних производа. Из ове радионице у периоду административног управљања привредом израсла је данашња фабрика конзерви „Шапчанка“.

У њој се све до 1954 године производио велики број прехранбених артикала, чија је потражња била слаба на тржишту. Због тога је фабрика стално, из године у годину, пословала са губитком. У условима богате сировинске базе какву има „Шапчанка“, њено пословање треба да буде рентабилно, под предпоставком да располаже савременим уређајима за прераду воћа, поврћа и меса, ако би сузила прешироки асортиман својих производа. То је увидео и раднички савет фабрике, који је већ од 1953/54 године почео да модернизује уређаје и уводи савремену прераду воћа. Притом је избор пао на производњу воћних сокова, због добре конјуктуре на иностраним тржиштима. Али то не треба да значи да се „Шапчанка“ одриче досадашњих својих производа — конзерви воћа, поврћа и меса. Напротив, она ће конзерве и даље производити, али само у ограниченим количинама, због слабе конјуктуре и велике конкуренције.

Капацитет уређаја „Шапчанке“ је 655,77 тона годишње. На свим уређајима запослено је 120 радника из Шапца и његове околине. Због добре конјуктуре преко 50% конзервних производа се извози у иностранство. У периоду од 1954—1956 године „Шапчанка“ је извозила пулпу од кајсија у Данску, краставце у Немачку, а концентрат од кукиња и вишења чек у Америку.

Млинска индустрија. — Као житарска област Мачва је погодна и за развике млинске индустрије. Али пред тога све до 1866 године постојао је само један парни млин (Шабац). Капиталисти нису хтели да подижу млинове, јер им је било рентабилније да дају новац под интерес. Већи напредак запажа се тек од 90-их година XIX века, када су трговци житом и брашном почели да инвестирају свој капитал у ову индустријску грану. У то време, на пример, подигнути су млинови: у Петловачи (1894 год.), Мајуру (1894 год.) и Дабрићу (1892 год.). Од свих ових и касније подигнутих млинова — до 1945 године највећи били су млинови у Богатићу и Шапцу. И један и други млин 1943 године имали су по 4 гврнитуре камена за млевање жита. У то време, као и на почетку XX века, у читавој овој области није било млинских предузећа за организовање мељаву жита. Услед тога, после ослобођења 1945 године, стално се указивала потреба за стварањем већих млинских предузећа, пре свега оних која би била способна за планску — организовану производњу брашна. Стога су народне власти, још у првим послератним годинама, приступиле стварању већих млинских предузећа групацијом више мањих већ постојећих млинова. Тако је спајањем више мањих млинова у комуни Богатић створено данашње млинско предузеће „1 Мај“, које у свом саставу има 10 млинова. Већина ових и осталих млинова располаже заосталим уређајима и присеосди српских лошег квалитета. Према друштвеном плану Шабачког среза извршиће се реконструкција и модернизација млина „Улиса“ у Шапцу, и још неких. Године 1954 капацитет тога млина износио је 2.798 тона брашна, а капацитет млина „9 маја“ (Шабец) 6.528 тона брашна и 44 тоне прекупце. У саставу последњег млинског предузећа налазе се млинови у Варни, Дабрићу, Поцерском Причинскићу, Табановићу, Церовцу, Штитару и на Думачи.

Године 1951, у околини Богатића и Шапца било је 17 млинова са 1—2 радника. Капацитет њихове производње довољан је да подмири локалне потребе и износи 25.000—30.000 кг брашна и 40.000—50.000 кг прекрупне дневно.

У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини млинска предузећа набављају сировине у самој области.

Индустрија млечних производа. — Прерада млека је слабо развијена. Постоји само једна већа млекара у Шапцу. Њен капацитет је мали — свега 3.000 л млека на дан. Она не располаже ни најосновнијим средствима за пастеризацију и хлађење млека, те због тога већи део млека остаје код индивидуалних газдинстава — произвођача, који од њега справљају, на доста заостао начин, млечне производе за тржиште. Услед тога су месне народне власти предузеле мере да се подигне нова млекара, чији би основни задатак био снабдевање Шапца млеком. Поред обезбјеђења потрошача млеком, нова млекара ће од преосталих количина производити сир, качкавал, бутер и јогурт. Као споредни продукт, млекара ће производити казеин и то око 30 тона годишње.

Сздашња млекара у Шапцу снабдева се млеком углавном из околних села (Мажур, Орид, Јеврмовац), и има сабирне станице у Мачванском Причиновићу, Штитару и Слеччевићу. И нова млекара, која треба да се изгради, снабдеваће се млеком са територије Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине. Због великог пространства сировинског реона, када се подигне нова млекара, образоваће се полупрерадне станице у Богатићу, Драгињу и Дебрцу. У овим станицама вршиће се само издвајање масти и сирење посног млека, док ће се финални продукти израђивати у новој млекари.

Кланична индустрија. — Кланична индустрија је доста добро развијена. Постоји једна кланица у Шапцу, чији је капацитет око 100 вагона меса годишње. Само у току 1954 године на овој кланици је заклано 94 вагона разне ситне и крупне стоке.

Кланица у Шапцу снабдева се стоком за клање из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине.

У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини ни у једном месту не постоји погон за клање жавине. Стога су народне власти предузеле потребне мере да се подигне једна кланица живине у саставу новоизграђене хладњаче. Капацитет ове кланице износиће 3.000 кг жавине за 24 часа.

Што се тиче осталих грана прехрамбене индустрије ваља напоменути да у прученој области постоји још егиважа (сушница) Среског савеза земљорадничких задруга са капацитетом од 400—500 вагона годишње и хладњача у Шапцу.

Сем хемиске и прехрамбене индустрије развијене су још у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини дрвна, текстилна и др.

Дрвна индустрија. — Резање грађе слабо је развијено. Изузетак од овога чини Богатић, где се последње две-три године налази стругара која реже грађевинско дрво за извоз у иностранство из заосталих гајева поред Дрине и Саве. Сем ове стругаре, постоји још једна у

Шапцу. Она је подигнута после Првог светског рата. У њој су између два светска рата резани балвани довезени сплавовима из Босне. После ослобођења 1945 године ова је стругара конфискована и додељена новооснованом дрвно-металском комбинату „Будућност“. По ликвидацији овог комбината 1952 године стругара је додељена предузећу за израду намештаја „Јела“ — у чијем се саставу и налазила у лето 1955 године. Њен капацитет износи око 15.7 м³ резане хрстовине и 2.147,40 м³ четинарске грађе.

У читавој Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини постоји само једно предузеће за индустријску прераду дрвета, и то „Јела“ у Шапцу. Оно је подигнуто 1952 године и производи све врсте кућног и канцеларског намештаја. 1954 године произвело је 501 спаваћу собу, 340 кухиња, 100 кауча, 139 фотеља, 135 отомана и 400 мадраца. Те године по једном запосленом раднику у предузећу „Јела“ бруто продукт износио је око 600.000 динара. Раднички савет намерава да бољом организацијом рада повећа бруто продукт по запосленом раднику преко 200.000 динара.

Предузеће „Јела“ увози сировине из Босне и Црне Горе, а полуфабрикате из Војводине (Сремске Митровице).

Текстилна индустрија. — Пред Други светски рат, 1939 године, почела је да се развија текстилна индустрија у Шапцу. Поменуте године Шабачка привредна банка подигла је предузеће за прераду конопље из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине. Капацитет његових погона је 650 тона кудељног влакна годишње. Ови уређаји се данас не користе максимално. Томе има више узрока. Главна су два: неорганизован транспорт конопље и неповољна локација предузећа за произвођаче; стога „Думача“ данас не прерађује више од 140—200 тона конопље годишње. 1954 године њена укупна производња износила је 145,43 тоне кудељног влакна и 2,22 тоне кудељне ужарије.

Кожна индустрија. — Поред текстилне, развијена је и кожна индустрија. Она је почела да се развија после Другог светског рата. Постоји једно такво предузеће — „Обнова“. Капацитет његових погона је 50 тона коже годишње. Ови погони се не користе максимално, јер имају неповољну локацију. Упркос томе, данас „Обнова“ послује рентабилно, јер вишак зараде по једном запосленом раднику износи преко 500.000 динара годишње.

У периоду од 1953 до 1956 године „Обнова“ је извезла у иностранство кожне одеће и крзна у вредности од 54 милиона динара, и то: 1.000 пари женских патика у разним бојама, 1.000 m велура у боји и 1.000 комада кожних капута.

Предузеће „Обнова“ снабдева се сировинама са акуциског места у Београду.

Индустрија грађевинског материјала. — Први рингхоф (пећ) за печење црепа и цигле подигнут је у Шапцу 1936 године. Њега је саградио Петар Кнежеввић, шабачки трговац. Све до тога доба у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини није било цигларских предузећа, и потребе у индустријској цигли и црепу су подмириване увозом из Београда и Панчева. Пре Првог светског рата, до 1935 године, у Шапцу

ни једна државна, приватна или општинска града није била подигнута циглом израђеном у овој области већ само увозном (касарна и др.). У то време шабачка цигла, коју су израђивали сељаци на доста заостао начин, била је по квалитету најгора у Србији, па је у самом Шапцу преко девет десетина кућа било ~~важно~~. Стога, а особито да би се стало на пут „издавању новаца на овај артикул на страну“ почетком XX века шабачки трговци почињу да подижу рингхофе за печење цигле и црепа. На ово је утицала и висока продајна цена црепу и цигли (4,04—4,50 дин. за 1.000 комада), а у знатној мери и велика потрошња црепарско-цигларских производа.

Крајем 1955 године постојало је пет црепана и један рингхоф. Највећа црепана „Жикица Јовановић“ на Думачи подигнута је 1939 године. Само у овој црепани 1955 године произведено је 3,587.000 цигала и црепа. У исто време у осталим црепанамa производња се кретала од 200.000—2,000.000 црепа и цигала годишње.

У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини цигларско-црепарска предузећа за производњу црепа и цигле углавном употребљавају глину из алувијалних равни Саве, Думаче и Беле Реке.

На крају ваља напоменути да је у проученој области после Другог светског рата основано једно предузеће за производњу грађевинског материјала у Шапцу — „Изградња“. Ово предузеће има и своје каменоломе на Церу.

У јужном делу Шабачке Посавине и Поцерине постоје веома повољне природне могућности за експлоатацију грађевинског камена. Сем кречњака, који се експлоатише за грађење кућа и насыпање друмова (Бела Река, Двориште, Румска), на знатном пространству у Петковици, Чокешини и јужно од Лешнице има гранита. Он се вади за прављење коцке и ивичњака. Постоје два већа гранитна каменолома: један југоисточно од Чокешине, а други у Петковици. И један и други експлоатишу се још од 1918 године, а њихов камен по свом добром квалитету познат је у читавој Србији и источној Босни; он се извози за Београд, Лозницу и друга места.

Бродоградилништина индустрија. — Још у XIX веку основана је била у Шапцу једна бродоградилнишна радионица. То је била мала радионица за израду лађа и дреглија, која је за време Првог светског рата порушена. На њено место 1919 године Генерална дирекција вода из Београда подигла је једну обичну ремонтну радионицу у Малој Митровици, која је у периоду између два светска рата и после ослобођења 1945 године израсла у значајно бродоградилниште. У њему се данас врше оправке и израђују све врсте речних пловних објеката.

Производња електричне енергије. — Први парни котао који је био погонска снага за производњу електричне енергије у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини, монтиран је на почетку XX века у Шапцу. Касније, 1930 године, акционарско друштво „Макиш“ набавило је два мотора која су давала око 400 квч, а после ослобођења 1945 године изграђен је далековод од термоелектране Вресци. Сада је Шабац прикључен на најближи извор електричне енергије — разводну трансфор-

маторску станицу коју напаја Зворничка хидроцентрала. Са својих 4.300 потрошача, Шабац троши око 800.000 квч електричне енергије месечно.

Укупан број запослених радника у појединим предузећима млекарске, дрвне, текстилне, кожне, грађевинске, кланичне и бродоградилнишне индустрије креће се од 15—2000. У већини предузећа стручну радну снагу чине мештани. Изузетак унеколико чине цигларско-црепарска предузећа. У њима радна снага није из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине, него из околине Лесковца и Власотинаца.

Из података о кретању радника из села према фабрикама види се да је из већине мачванских, посавских и поцерских села бар 1—2 земљорадника запослено у шабачким индустријским предузећима или фабрикама околних вароши — Митровице, Обреновца и Лознице. Тако на пример, из М. Митровице запослено је 160 радника у бродоградилнишној и другој индустрији, из Мајуре 24 радника у хемијској индустрији итд. Овде ћемо навести конкретно колико је радника из појединих мачванских, поцерских и посавских места запослено у индустрији:

Место	Број запослених радника у индустрији	Место	Број запослених радника у индустрији
Баново Поље	1	Белотић	1
Богатић	27	Црна Бара	4
Дубље	1	Глушци	3
Клење	3	Липолист	5
М. Митровица	160	Ноћај	15
Петковица	1	Петловача	1
Раденковић	1	Салаш Ноћајски	35
Слепчевић	1	Засавица	18
Церовач	9	М. Врањска	12
Жабар	21	Двориште	1
Добрић	2	Драгојевац	1
Г. Врањска	4	Јевремовац	1
Букор	1	М. Причиновић	4
Мајур	24	Метлић	3
Јеленча	38	Мишар	16
П. Причиновић	36	Корман	2
Миокус	1	Мрђенсвац	4
Бојић	1	Шабац	1.212
Шеварице	2	Штитар	3
Табановић	7	Варна	3
Матијевац	1	Џејиновић	1
Ново Село	1	Брдарице	1
Драгиње	1	Јаловик	2
Мровска	1	Лојанице	2
Бобовик	1	Владимирици	2

Из овога се види да је највећи број радника запослен у индустријским местима (Шабац, М. Митровица) и њиховој околини (Мајур, Јеленча, П. Причиновић, Салаш Ноћајски и итд.). Запослени радници

у индустријским предузећима углавном су из задружних породица у којима није довољно искоришћена радна снага, било због оскудице у обрадивој земљи или сл. Иначе, у Шапцу и М. Митровици налазе се прави индустријски радници, док у осталим местима рад земљорадника у индустрији већином представља допунско занимање. Притом треба само истаћи да сиромашни сељаци у овој области кад једном оду из завичајних места и постану индустријски радници ретко се враћају, пошто у њима нису у могућности да обезбеде егзистенцију. Ово важи само за пољопривредне раднике — беземљаше; иначе ситни и средњи сељаци, уколико уопште одлазе, то чине сјесени, а враћају се кад почну радови спрочећа (као из Липолиста и Црне Баре).

У овој области произведени индустријски производи не служе само за локалну потрошњу него се и извозе. То се може најбоље видети на примеру предузећа „Јела“. Ово предузеће, које је доскора производило кућни и канцелариски намештај само за домаћа тржишта, данас извози своје производе и у земље Средњег Истока, где његови производи имају добру конјектуру. Из истих разлога индустрија крзна и кожне одеће „Обнова“ своје производе извози у Белгију, Холандију, Немачку, СССР и Италију.

У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини данас индустрија, поред пољопривреде, представља најразвијенију привредну грану. Захваљујући наглом развоју ове привредне гране последњих педесет година проучавана област нема, као у XIX веку, чисто аграрни карактер, већ све више постаје индустријска област Републике. Бруто вредност индустријске производње износи близу 4,5 милијарде динара годишње. Од тога отпада на трошкове репродукције око 73%, фонд плата 25% и вишак зараде 2%.

З А Н А Т С Т В О

Још у почетку је речено да обиље земљорадничко-сточарских сировина, као и других предмета погодних за прераду, пружају повољне услове за развој занатства. Ове су могућности крајем XVIII и почетком XIX века слабо искоришћаване. На ово су утицали постојећи феудални систем и слабо развијена трговина, а с тим у вези и могућност уновчавања занатских производа. Из извештаја Шабачког суда у време доношења Хатишерифа види се да су највише развијени занати били: коларски, терзијски, ковачки, ћурчиски, дунђерски и пекарски (19). Већи напредак у занатству запажа се тек после укидања турских феудалних односа 1833 године. Тада сем веће потражње занатских производа и развијеније трговине, унапређивању занатства доприносе и новоосновани еснафи у Шапцу, Малој Митровици и Лешници, а касније и у Богатићу. Под утицајем еснафа почели су у већини места да се уводе нови занати, као кројачки и др. Од тога доба за непуних 50 година многи су се стари занати у нешто измењеном облику развили до уметничког савршенства у каквоћи, док су други, сатирани конкуренцијом, скоро потпуно ишчезли (43, с. 34). То се може најбоље видети на примеру терзијског и опанчарског заната. У вези са овим

довољно је навести да су шабачки опанци по својој уметничкој изradi крајем XIX века превазилазили остале у Србији, док су терзије задивљавале легим шарамима које су везли гајтаном по плавој чоји (14, с. 27).

После Првог светског рата све занатске струке почеле су нагло да се развијају због добре конјектуре; чак су тада, услед велике потребе у занатским производима и услугама, које су као последица рата из дана у дан расле, отворане и нове радње. Само у Шапцу непосредно после Првог светског рата отворено је и регистровано у Занатској комори 50 нових радњи из свих занатских струка.

У периоду од 1929 до 1939 године занатство опада. Узроци овоме су слаба куповна снага сељачких газдинстава услед привредне кризе и сталног повећавања пореза на промет. У то време велики број економски слабијих газдинстава бесправно се бави занатима. Није било много боље стање ни у периоду од 1932—1933 године. Према проценама шабачких занатлија, од 1932—1933 године затворено је било преко 200 занатских радњи, док је под стечај стављено близу 50. Пред крај 1934 године криза је створила у редовима занатлија општу немаштину, беду и беспослицу, и натерала старе као и млађе мајсторе, да напуштају своје радње и прихватају се најгрубљих послова. Те је године укупан број занатлија — легалних мајстора, износио једва нешто око 900., а регистрован број занатских радњи у Занатској комори само из кожарско-правањачке струке преко 10. На ово је тада утицало и отварање индустријских продавница кожне и гумене обуће у Шапцу.

И пред Други светски рат занатство се налазило у опадању, због оскудице у сировинама, због масовног позивања занатлија на вежбу и, најзад, због нереалног максимирања цена занатским производима и сл. Тако је 1940 године у Шапцу било преко 30 пекарских радњи, чији је дневни промет у центру града износио по 130 кг хлеба, а у споредним улицама и на периферији 40, 50, 60 и највише до 70 кг. Због мале продајне цене хлеба (3 дин. по 1 кг) већина шабачких пекара није могла да оствари ни ону минималну зараду од 10% на уложени капитал коју је закон о радњама дозвољавао. Ипак је тада скоро у сваком месту било по 4 и више занатлија, које су се углавном бавиле занатима за производњу предмета широке потрошње. Према подацима Занатске коморе у Богатићу само у селима западно од Штитара и Липолиста (Дубље, Змињак, Скрађани и др.) 1939/40 године било је нешто преко 400 регистрованих правних мајстора, близу 300 занатских помоћника и око 250 ученика. Углавном, тада су по селима доста били заступљени коларски, ковачки и други занати, тесно везани за пољопривреду, а по градским насељима и други. У овим последњим местима занати су бројно били највише заступљени, пошто су служили за подмирење потреба потршача уже и шире околине. У селу Дубљу, например, 1939/40 године било је: 4 кожухара, 9 ковача, 4 опанчара, 2 ћурчије, 3 колара, 2 ужара, 1 бојаџија и 1 качар, а у варошици Богатићу: 3 берберина, 4 кројача, 8 столара, 3 обућара, 3 бојаџије, 1 поткивач, 3 месара, 5 опанчара, 2 лимара, 1 бозаџија, 2 пекара, 2 воскара, 1 ужар и 1 сарач. У том је погледу исти случај био и за време Другог светског рата, само се тада нај-

већи број занатлија бавио бесправно занатима. Томе има више узрока. Главна су три: ратно стање, недостатак сировина и велика пореска оптерећења. Од тада се стање мења из основе, јер су у периоду обнове и изградње, од 1944—1946 године, политичке и друштвене промене, настале као резултат Народно-ослободилачке борбе, имале за последицу потпуну измену стања, положаја и улоге занатства у склопу целокупне привреде.

Крајем 1944 године новоосновани Народноослободилачки одбори предузели су потребне мере да занати не замру. Највећа пажња била је посвећена стварању произвођачко-прерађивачких задруга, како би занатлије колективно, уз рационалније коришћење алата, у потпуности одговориле потребама потрошача. Стога је и разумљиво, што се од 1944—1951 године занатство развијало путем социјалистичких предузећа и задруга. Само у Мачви било је 1949 године 6 државних занатских радионица, 10 радионица при сељачким радним задругама и 4 произвођачко-прерађивачке са укупно 240 квалификованих мајстора, 74 неквалификованих радника, 44 приучена ученика и 59 новопримљених ученика у привреди. У овом периоду (до 1951 године) занатство се само квантитативно развијало, док је проширавању асортимана производа и стручном уздицању занатлија мало поклањана пажња. Такав случај је био једно време у шабачкој Крзнарско-ћурчиској задрузи, чији су чланови показивали добру вољу да се стручно уздижу; али ту своју жељу они нису могли да остваре, јер је целокупна пажња меродавних фактора била тада усредсређена на благовремено и потпуно извршавање планских производних задатака, мада, због нереалних планова, често није ни то постигано. Наравно, било је од овог одступања. То најбоље показује пример Опанчарско-прерађивачке задруге из Шапца, која је 1950 године имала за производни план 18.000 пари опанака, и то: по плану I 16.000 пари, и по плану II 2.000. И један и други план за непуних 12 месеци задруга је успела да испуни са 100% и произведе ван плана још 200 пари опанака од уштеђеног материјала.

У 1950 години занатство је на сва три привредна сектора у Мачви квантитативно било најразвијеније у западној и северозападној Србији, нарочито код сељачких радних задруга. То је и разумљиво, с обзиром да су у условима административног управљања привредом сељачке радне задруге у овој области настојале свим снагама да се њихови чланови баве занатима за личне услуге, као и занатима који су тесно везани за пољопривреду (коларски, ковачки и др.). Али од тада, реорганизацијом месних сељачких радних задруга, њихово се занатство скоро угашило јер супостојеће задруге скоро све ликвидирале („Пионир“, „Слога“).

Супротно задружном сектору, непосредно после укидања административних мера и метода у привреди, занатство приватног сектора се из месеца у месец нагло развија; то се испољило у отварању неколико десетина нових занатских радњи. У том погледу исти је случај и са занатством социјалистичког сектора од 1955 године, када су друштвеним планом занатска предузећа и задруге у читавој северозападној Србији ослобођени плаћања порезе на добит, а каматну стопу почели уплаћивати у умањеном обиму.

У првој години увођења комуналног система у свим местима налазило се 1.368 занатских радњи регистрованих у Занатској комори и то: метално-прерађивачких 282, електро-техничких, и хемијских 32, за прераду земље, камена и стакла 17, грађевинских 116, дрвно-прерађивачких 298, текстилних 188, за прераду коже 265, прехрамбених 76, за личне услуге 53 и осталих делатности 36. Све ове занатске радње имале су 1955 године просечно по 1.0 ученика и 1.5 висококвалификованог или приученог радника.

У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини данас скоро у сваком месту има по 3 и више занатлија, које се углавном баве занатима за производњу предмета широке потрошње. Углавном, по селима доста су заступљени коларски, ковачки и други занати тесно везани за пољопривреду, а по градским насељима и други. У овим последњим местима занати су бројно највише и заступљени, пошто служе за подмиривање потреба потрошача уже и шире околине. Према регионалном распореду, највећи број занатских радњи и радника има Шабац, што је и разумљиво с обзиром да има велике традиције у занатству, и данас представља главни занатски центар не само за нашу област него и читаво Подриње. Поред осталог, око 2.1% дохода од занатства НР Србије потиче из области Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине. У склопу целокупне привреде проучене области занатство долази на треће место, после пољопривреде и индустрије.

Т Р Г О В И Н А

Још на почетку XIX века, с обзиром на обиље сточарских производа које је ова област давала за извоз и њен погранични положај према Аустрији и Турској, у њој је трговина била доста развијена. У Босну су тада извожена говеда, у Београд и друга места поред Саве и Дунава жита а у Аустрију свиње и шишарке. После извојеваних победа у Првом и Другом устанку, из Шапца преко Кленка обављао се најживљи извоз свиња и шишарки из Србије у Аустрију. У то време из Шапца су свиње „по унапред утврђеном уговору, испоручиване у Будимпешту и Беч“ (14, с. 27). Из рапорта Јована Остојића кнезу Милошу, од 14 фебруара 1833 године, види се да су само тога дана трговци из Шабачке и суседних нахија догнали на скелу 1014 комада свиња (19). И рогата стока је извожена у Аустрију, али због слабе коњуктуре знатно мање него у Босну.

Сем ситне и крупне стоке, извожени су и други производи. Сачувани протоколи кленачке скеле од 1835—1836 год., показују да се трговало још биљним, занатским и индустријским производима. Само месеца новембра 1835 год. извезено је у Аустрију 138 акова ракије, 43 тучета улара, једне чизме, 3 хартије сребрнке и 4 топа „канфе“ (19).

Ћумрук је издаван у закуп. Закупнина се кретала од 1—2 хиљаде гроша за 12 месеци, али је било година када је закупнина износила

2.000—3.000 гроша. 1829 године она је за Шабачки ђумрук износила девет хиљада гроша на три године (19).

Још 1839 године установљен је за унутрашњу трговину вашар у Топлику крај Шапца; он се одржавао једанпут годишње и трајао три дана. Како су изгледали ови први вашари у западној и северозападној Србији имамо података баш из Мачве. Може се одмах рећи да су се ти вашари у извесној мери разликовали од вашара у суседним областима, Јадру и Рађевини. На њима су могли да се продају само домаћи производи, а у Лозници и инострани. Ако је неко из другог краја догодио стоку, морао је имати пасош. Продавци стоке плаћали су вашарску таксу, која је за говеда 1857 год. износила 2 гроша, за коња 20 пара и за јагањце 3 паре. Исте године комесар вашара је био начелник Посаво-тамнавског среза Антоније Нешић. Тада је продато 210 говеда, 526 коња, 1 ждребе, 5 телаци, 96 јагњаци и 12 кола сена (19).

У XIX веку купци и продавци на вашарима у Топлику и пијацама у Шапцу били су из Босне и Херцеговине, Ваљевске, Ужичке и Крагујевачке нахије. И трговци из Рашке долазили су на Шабачку пијацу (48, с. 57). У то време Шабац је био један од оних трговачких центара у чијој је чаршији промет добара био врло жив, а трговци одржавали сталне пословне везе не само са залеђем, већ и са Пештом, Бечом и Трстом. Још док су Турци средином XIX века били у тврђави-граду, Шабац је био по извозу међу првим градовима у Србији.

Од 1878 године скоро потпуно престаје извозна трговина из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине у крајеве преко Дрине, због окупације Босне, и преноси се на Београд. Сем тога, крајем XIX века смањује се извоз стоке у Аустро-Угарску услед честих забрана увоза. Међутим, и поред свега тога, трговина у Шапцу и његовој околини још увек је најразвијенија у западној и северозападној Србији. Томе нарочито доприноси брза преоријентација у структури трговине: упоредо са смањивањем извоза стоке у крајеве преко Саве, велики број дотадашњих трговаца почиње да тргује биљним производима и индустријском робом. Исто тако изван број трговаца почиње да улаже новац на подизање индустријских предузећа — млинова, док други, истина мањи број, отвара новчане заводе. У то време у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини врши се оштро раздвајање трговине по гранама на штету дотадашњих радњи са мешовитом робом. Тај процес почео је одмах после укидања турских феудалних односа и доношења Еснафске уредбе — упоредо са развојем целокупног друштвено-привредног живота. Међутим поменуто раздвајање достигло је врхунац крајем XIX и почетком XX века, због тога што је у друштвено-привредном развоју овај део Србије тада достигао врхунац какав све до пред Други светски рат није забележио. У прилог овоме довољно је навести само то да се Шабац крајем XIX и почетком XX века сматрао важним културним и привредним центром Србије, који се привредним радом и успесима такмичио с Београдом; сем тога, јака трговина била је створила могућност да се развије материјална, духовна и политичка култура, а живот трговаца постане чак и раскошан (49, с. 203).

После Првог светског рата трговина је почела такође нагло да се развија. У Богатићу и Владимирцима обим извозне и увозне трговине већ 1925 год. достигао је скоро оне размере које је имао на почетку XX века. Међутим, такав обим трговачких послова трајао је релативно кратко време, јер је привредна конјуктура убрзо почела да пада. У том погледу од 1918 до 1941 год. могу се уочити два периода у развоју трговине. Први период обухвата време од 1918 до 1928 год.; а други од 1928 до почетка Другог светског рата. У првом периоду трговина нагло напредује: једном већем броју трговаца полази за руком да успостави трговачке везе са иностранством, и околина Шапца убрзо после тога постаје најважнији центар за аграрне производе из Србије у Чехословачку и друге земље. Истина, због лоших сасбраћајних веза са главном магистралом Београд—Загреб, пољопривредни производи из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине стизали су на тржишта северно од Саве са закашњењем, те су губили у цени. Али поред свега тога, 35% газдинстава продајом својих производа успевало је да задовољи своје, после рата настале, потребе; стога је и промет у увозној трговини стално растао. Међутим, убрзо почињу осетније да падају цене пољопривредним производима, нарочито од 1928 год., а с тим у вези да опада и куповна снага произвођача у читавој северозападној Србији. Због слабе конјуктуре како индустријских тако и аграрних производа, већ од 1928/29 год. многи мачвански, поцерски и посавски трговци нису били у могућности да регулишу своје обавезе према држави. Као последица тога једна по једна радња падале су под стечај. Само у Шапцу 1929 год. стављено је преко 15 трговачких радњи под стечај. Такво стање за трговце стоком је било краткотрајно, јер је већ 1932 год. отворен био извоз за Аустрију, док за мануфактурне и друге трговце мање више остало по старом до 1934 год. Наиме, баш у доба када је Шабац био највише приредно опао, на Сави се подиже мост и Подриње везује железничком пругом са крајевима на северу, и отада у трговачком и уопште у привредном погледу Шабац почиње постепено, али стално да се све јаче развија. У то време унесколико побољшана извозна трговина утицала је посредним путем да се развије и увозна. Овакав развој трговине трајао је релативно кратко време, пошто је убрзо дошао рат 1941 год., који је целокупну привреду, а с тим у вези и трговину, уназио.

У периоду од 1940 до 1941 год. у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини је било нешто преко 600 трговачких радњи. Углавном, у Шапцу, Богатићу и Владимирцима су се тада налазиле извозничке, мануфактурне, гвожђарске и галантериске радње, док су по селима биле претежно земљорадничке задруге и мешовите радње. Такав распоред трговачких радњи био је и за време Другог светског рата, а разлика је била само у томе што је за време окупације, од 1941 до 1944 год., велики број трговаца обуставио рад. Томе има више узрока. Најважнији су: ратне прилике, велико пореско оптерећење и, најзад, отежане сасбраћајне везе за увоз и извоз робе. Сем тога, ограничене могућности за набавку робе, пошто је у циљу „штедње и регулисања производње“, и продаја робе била рационирана. Како је изгледала продаја робе, нај-

боље се може видети на примеру мануфактурне гране. Поступак при куповини робе је био овај: продавац је добијао текстилну карту, на основу које му је централа из Београда додељивала робу у вредности од 40% његовог промета пред Други светски рат, мада и то не увек. Притом је важно истаћи да су трговци и на оно мало робе што су је добијали и продавали на купоне, морали плаћати баснословну порезу, која је годишње често износила више него износ примљене робе. Поред тога, пореза је, почев од 1942 год., у односу на 1941, повећана од 100% на 1000%. Стога су се трговци радо одрицали свога посла од којег су до тада живели, издржавали своје породице и плаћали највеће дажбине. Истина, многи трговци, који су због великих пореских оптерећења одјављивали радње, убрзо после тога почели су да се баве недозвољеном трговином. Али поред свега тога, пред крај Другог светског рата у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини је било близу 450 трговачких радњи. Ко су били носиоци трговине тада, поред осталог, сведочи једна анкета из 1943 год. која је обухватила 104 шабачка трговца, а коју је спровело локално удружење трговаца. Према тој анкети, од укупног броја анкетираних трговаца (104) свега су њих 25% били мештани а 75% досељеници из разних крајева Србије, Босне и Војводине. Међу првима највише је било Мачвана, Поцераца, Посаваца, Јадрана и Босанаца. Сви ови и остали трговци углавном су се доселили у Шабац када се у њему осећао много јачи привредни живот него у другим трговачким центрима. Тако се Иван Вуковић доселио 1907 год. из Комирића, Станислав Јеротић 1899 год. из Дубља, Рајко Иванчевић 1899 год. из Засавице итд.

Непосредно после ослобођења 1945 год. трговина се нагло развијала и из месеца у месец стално мењала свој лик. Те су се промене нарочито јасно изражавале у свакодневном потискивању пријатних капиталистичких елемената, из учешћа у промету робе у корист социјалистичке мреже. Само су се те промене по селима Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине и градским насељима (Шапцу, Богатићу и Владимирцима) у организационим облицима и радњама доста разликовале: промене по селима показивале су се у сталном повећавању броја задружних дућана, а у Богатићу, Владимирцима и Шапцу у стварању великих трговачких радњи и продавницама које су углавном припадале општедруштвеном сектору. Стога је и разумљиво што се после Другог светског рата, нарочито у периоду од 1944 до 1951 год., трговина нагло развијала радом социјалистичких предузећа и задруга. Сем ових измена, потребно је истаћи да су после Другог светског рата настала осетна померања у количини и садржају трговине. У првим послератним годинама извозна трговина из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине као последица ратних пустошења била је незнатна; док је битно била повећана увозна. Отуда су месне народне власти у периоду обнове и изградње и, доцније, у времену административног управљања привредом, настојале сзим снагама да обавезним откупом, контрахирањем, трговином по везаним ценама и откупом слободних вишкова реше ту противуречност и изврше крајњу мобилизацију свих извозних вишкова пољопривредних производа; сем тога, да на тај начин регулишу снаб-

девање непољопривредног становништва (у првом реду хлебом), које је у периоду од 1944 до 1951 год. примљено на загарантовано снабдевање. Само 14 и 16 фебруара 1949 год. сељаци из 24 мачванска села предали су на име обавезног откупа 4,689.497 кг кукуруза у зрну и 900.540 кг у клипу.

Крајем 1955 год. у свим местима у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини било је близу 20 предузећа за трговину са индустријском робом и пољопривредним производима на велико, и преко 120 продавница за продају мешовите робе, пољопривредних и уопште прехранбених производа на мало. Према регионалном распореду, највећи број предузећа и радњи има Шабац, што је и разумљиво с обзиром да има велике традиције у трговини, и данас представља главни трговачки центар за Мачву, Шабачку Посавину и Поцерину.

У првој години увођења комуналног система трговачка мрежа је у овом делу Србије организационо учвршћена и створени су повољни услови да се трговина развија на бази слободног промета и слободнијег формирања цена на тржишту. У свим местима народне власти свакодневно улажу доста труда да низом мера повећају доходак од ове привредне гране. Још на почетку 1956 год. унапређивању ове привредне гране месне народне власти су пришле после претходних проучавања садашњег стања. На овој основи, у сарадњи са Трговинском комором из Шапца, комуне ће приступити изради вишегодишњег перспективног плана за развој трговине. Нема сумње да ће се притом обратити највећа пажња извозној трговини, нарочито формирању већих извозних предузећа, јер је крајем 1955 год. у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини постојало само једно познатије предузеће које је извозило пољопривредне производе у иностранство („Подринка“ у Шапцу). Укупни робни промет се креће од 3—6 милијарди динара годишње. Године 1955 он је износио око 3 милијарде динара код трговине на мало, или у већини места близу 20.000 динара по једном становнику, према 28.000 у НР Србији; код трговине на велико, међутим, робни промет је износио 1,3 милијарде, а код извозне трговине близу 800 милиона. Само од 1. VI до 31. XII. 1955 год. мачванска, посавска и поцерацка трговачка предузећа на мало продала су робе у вредности од 1,742.915.000 дин., а предузећа на велико 787.304.000. У овом периоду индустријска роба је увожена из Београда, Загреба и Новог Сада и њени купци су углавном били из Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине.

Од 1,742.915.000 динара колико је износио робни промет на мало у другој половини 1955 год., на сточну храну је отпадало 27%, текстил 20%, прехранбене производе 18%, металне 10%, кожу 6%, хемијске производе 4%, дуван 3%, папир 2%, дрво 2%, грађевински материјал 2%, огревни материјал 1%, порцулан 1%, електро-технички материјал 1%, техничка горива и мазива 1% и остале производе 2%.

Промет на пијацама и ваљарима у периоду од 1944 до 1946 год., и, доцније, за време административног управљања приредом, био је за 90% мањи од данашњег. У то време Мачвани, Посавци и Поцерици

углавном су продавали своје производе откупним предузећима, а ова су их извозила за Београд и друга већа места. На ово је утицао административни систем управљања привредом, обавезна продаја вишка пољопривредних производа откупним предузећима и трговина по везаним ценама. Али од 1951 год., када је пољопривреда била ослобођена административних мера и метода, настају у овом погледу промене, јер су од тада, место ранијих обавезних откупа и административног регулационог промета, створени услови за размену на бази слободног тржишта. То се нарочито запажа од средине 1952 год., када су месне и средње власти предузеле потребне мере да се у локалним тржиштима формирају такве цене које ће повољно утицати на унапређење пољопривредне производње. Само у Богатићу на сточној и зеленој пијаци од 1. XI. 1955 до 1. XI. 1956 год. продато је 180 до 240 мц поврћа, 1.200 до 1.800 мц сточарских производа, 3.603 коња, 2.000 говеда, 4.844 мршаве свиње, 1.200 до 3.000 кг живине и 4.850 дебелих крмача и ведрова. У овом периоду као највећи купци рогате стоке на пијаци у Богатићу било је извозно предузеће „Подринка“ из Шапца. Сем њега, стални и добри купци рогате стоке и свиња били су представници предузећа са Малте и из Атине. Сви су они углавном куповали угојену стоку, а мршаву претежно сељаци из Јадра, Босне и Срема. Продавци су углавном били из Мачве. У том погледу скоро је исти случај био крајем 1956 и почетком 1957 год. Само 11. II. 1957 год. са пијаци у Богатићу извезено је на Малту 20 грла говеда, а 18. II. исте године близу 30.

С А О Б Р А Ћ А Ј

Крајем XVIII и почетком XIX века саобраћај је у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини био слабо развијен, због лоших комуникација, несигурности и неразвијених производних снага. Пред Први устанак постојала су свега два пута којима се могло ићи колима. Један је ишао од Обреновца до Дебрца, па преко Предворице до Шапца, а други од Мајура до Новог Села. Остали колски путеви просечени су за време Јеврема Обреновића. И једни и други путеви били су крчаници, којима се могло путовати само када је било суво време, пошто су за време киша били „тако рђави... да је њима тешко било и коња превести а камоли с колима проћи“, (50, с. 114—115). После Другог устанка возња од Лешнице до Шапца трајала је три до четири дана. 1828 године пошао је Јоаким Вујић из Бадовинаца колима 1 новембра ујутру, ноћио у Црној Бери код Јоана Јуришића, и трећег новембра стигао у Шабац. На повратку за Београд пошао је 5 новембра ујутру, а стигао тек предвече на Скелу (51, с. 79—82). Са изградњом насутих путева после 1833 год., настају у овом погледу промене, јер увећану размену добара није могао да задовољи дотадашњи транспорт коњима. Стога почиње постепено али стално, да се све у јачој мери развија колски саобраћај. То се нарочито запажа од средине XIX века, за време владе Александра Карађорђевића, када је донет закон о подизању јавних грађевина. Већ 1867 год., када је

М. Ђ. Милићевић прошао кроз Шабачки округ, доста је било „..... путева лепо насутих...“ (44, с. 503). Крајем XIX и почетком XX века пут Богатић—Шабац је реконструисан, а путеви Мајур—Лешница и Шабац—Обреновац „изграђени су каменом подлогом“. Сем тога, изграђена је пруга Шабац—Лозница, те је на тај начин ова област била везан железничким путем са Јадром.

Непосредно после Првог светског рата, 1918 године, саобраћајне прилике у Мачви и читавом Подрињу биле су врло тешке, јер су путеви били јако запуштени. То је у првом реду било због рата, а затим и због тога што се у свим местима осећала оскудица у средствима за инвестиције у саобраћају. У то време једва је било нешто преко 50 km путева првог реда. Нарочито је у рђавом стању био пут Шабац—Дреновац, којим је у пролеће и у јесен било тешко проћи колима. Ништа није боље било ни са путем Богатић—Бадовинци, а тако и са свим бановинским путевима, који воде ка Шапцу и од Шапца. Скоро исти случај је био пред Други светски рат, као и за време рата. Лоше стање путева било је из више узрока, а главна су два: ратно стање и слаба организација рада. Од тада се стање мења из основе, јер су у периоду обнове и изградње, од 1944—1946 год., новоосновани Народноослободилачки одбори предузели низ мера да се добар део путева поправи (Баново—Поље—Богатић и др.). Али и поред свега тога, стање путева још није задовољавајуће; нарочито је случај с оним путевима који преко главних попречних и уздужних путева везују пољопривредне површине са насељима.

Крајем 1955 године постојала су два републичка пута. Један од њих водио је од Дебрца преко Шапца до Лешнице. Овај пут је од великог саобраћајног значаја, јер спаја Мачву и Шабачку Посавину са суседним областима. Укупна дужина му је око 52 km. Од овог пута одвајају се два крака: један води ка Богатићу, а други преко Саве за Руму. Постоји још један крак, који везује Скупљен са Владимирцима. У новије време пут Владимирци—Скупљен—Звезд користи се и за аутомобилски саобраћај, а преко њега се извозе шљиве и грожђе у Обреновац. Други републички пут води од Шапца за Јевремовац, Варну, Слатину, Бојић и преко Цера за Текериш. Његова дужина износи 30 km; то је најбоља комуникациона веза Шапца са Текеришом и Крупњом. Овим путем се врши извоз дрвета и воћа из Рађевине, Јадра и Шабачке Поцерине према Шапцу. Са њим, као магистралом, спајају се многи месни путеви, који везују подручје једне или више комуна или пак пољопривредне површине с насељима. 1955 године постојао је и један савезни пут који води од Думаче преко Мишара и Јеленче до Драгиња у дужини од 27 km. Значај овог пута за спољни саобраћај је велики, пошто он спаја Шабац са Ваљевом и Београдом. У унутрашњем саобраћају користе га највише сељаци из западног дела Шабачке Посавине и источног дела Шабачке Поцерине, долазећи на пијаци у Шабац. Остали путеви су средњи или месни. Међу овим последњим највише има путева другог и трећег реда (60% према 40% првог реда).

До Другог светског рата у овој области постојала је само једна стална аутобуска линија — између Шапца и Богатића. У периоду обнове

и изградње, од 1944—1946 год., успостављене су још и сталне аутомобилске линије између Шапца и Ваљева (преко Коцељева), Лознице, Бјељине, Зворника, Београда, Сремске Митровице, Богатића и многих других места у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини. На тај начин попречним и уздужним путевима повезана су седишта комуна, изузев комуна Бадовинци, Липолист и Мачвански Причиновић које су удаљене од најближе аутобуске станице 2—12 км.

Сем копненог у овој области развијен је и речни саобраћај, пошто је опкољена са три стране Дрином и Савом. Још крајем XIX и почетком XX века саобраћај на Сави је био добро развијен, а Шабачка царинарница по приходу стајала је на првом месту у Србији. У то време на Сави код Шапца било је пристаниште за пароброде, који су одвозили пољопривредне производе и довозили разну трговачку робу. Али са изградњом железничке пруге, настају у овом погледу промене, због тога што превоз робе Савом почиње да опада а шабачко пристаниште да губи свој економски значај.

У овој области Сава тече својим доњим током на дужини од 88 km. Крајем 1955 год. постојала су пристаништа у Малој Митровици, Шапцу и на Думачи. Прво пристаниште користи бродоградилешно предузеће у Малој Митровици, Шабачко углавном припадници ЈНА а пристаниште на Думачи хемијска индустрија „Зорка“ за извоз својих производа и увоз сировина.

И саобраћај на Дрини од Раче до Лешнице је слабо развијен, због „букова“ и „велике брзине воде“, као и због тога што је при ниским водостајима пловидба код Црне Баре немогућа чак и за бродове са дубином гажења од 0,6 м. Пре Првог светског рата покушало се да регулацијом Дрина постане пловна за веће бродове до Клотиевца, али због недовољног познавања режима и сл. тај покушај није успео (5). У XIX и на почетку XX века добро је било развијено сплаварство. Али, откада је почела изградња хидроцентрала на Дрини, сплаварство је опало.

У првој години увођења комуналног система поред колског, аутомобилског и речног саобраћаја, развијен је био и железнички. Он је почео да се развија почетком XX века. Постоје две железничке пруге: једна води од Шапца на Штитар, Дубље, Змињак, Прињавор, Ново Село и Зворник, а друга везује Богатић са Петловачом.

Унутрашњи железнички саобраћај је слабо развијен, због тога што железничка пруга пролази само западним делом наше области — пруга Богатић—Петловача и Шабац—Зворник — а није везана са селима у Шабачкој Посавини, Поцерини и северној Мачви.

Све до 1918 године пруга Шабац—Лешница углавном је коришћена за превоз путника, јер је транспорт робе због претовара у Шапцу био доста скуп. Од када је подигнут мост на Сави, после Првог светског рата, почео је транспорт робе из године у годину да се повећава, да би после ослобођења 1945 године достигао кулминацију. У 1955 год., напр., превезено је 6.150 тона разне робе, и од тога 74% отпада на извоз, а 26% на увоз.

ИЗМЕНА ПЕЈЗАЖА АТАРА И ЛИКА НАСЕЉА

Крајем XVIII и почетком XIX века инундациони појас поред Дрине и Саве био је под пространим барама. Изузетак је чинио један његов део поред Дрине западно од Црне Баре. У том делу инундационог појаса, затим на вишем делу мачванске равни и на посавско-поцерском побрђу атари села били су покривени густом шумом. Из испитивања, која је вршио Ђ. Танасијевић види се да су тада у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини претежно расли храст и цер (10, с. 206). Сви приповедачи и путописци XIX века у потпуности потврђују ове констатације. Ј. Веселиновић, који је дао изванредно леп и исцрпан опис Мачве у „Хајдук Станку“, историјском роману о Првом устанку, каже да је Мачва тада „сасвим друкчије изгледала. Место њива и пашњака, беше густа шума... А у тој, стародревној шуми беше овде-онде помало крчевине пооране и засејане“ (53, с. 8). Штавише тада није било реткост видети лужњак висок преко 30 m, а дебео неколико метара. У то време међу лужњацима развијао се и други биљни свет, нарочито разне пузавице, затим грмови и храстови (54, с. 29). Стога је и разумљиво што су пред Први устанак и непосредно после њега атари скоро свих данашњих села на вишем делу мачванске равни личили на „зелено шумско море“ (14, с. 20). Скоро исти случај је био и са посавско-поцерским побрђем. М. Ненадовић пише: „Карађорђе обу опанке и пушку на раме, па пешке... уз Добраву... шумом... до Цера планине“ (55, с. 211). Међутим, од Другог устанка када је почело нагло насељавање ове области и уобличавање атара села, „...шуме су... сатиране без икаквог реда“ (46, с. 5.) Потребе досељеног становништва за крчевинама из године у годину су стално расле намножавањем и новим досељавањем из околних и удаљених области на југу, западу и истоку; те су потребе изискивале све већа крчевина шума. Сечена су не само стара стабла, већ и малда, како би се створили слободни простори за насељавање и подизање воћњака, винограда, њива и пашњака и просекли путеви. У већини места место шума у другој половини XIX и на почетку XX века биле су оранице засејане пшеницом, кукурузом, јечмом и овсом; оне су заузимале скоро сва топографски погодна земљишта. М. Ђ. Милићевић, који је пролазио 1867 године кроз Шабачки округ, каже да „онуда можеш интов терати, куда се пре тридесет и неколико година од густе шуме није могло проћи“ (44). Изузетак је чинила посавско-поцерска побрђа. У овом реону и дегље се задржала шума лужњака, сладуна и цера. Милошевчани причају да се све до Првог светског рата задржала у атару њиховог села стара шума; од тада, због добре конјуктуре дрвета и тешког финансијског стања, скоро су је сву посекали. Због свега тога је и разумљиво што су виши део мачванске равни и посавско-поцерско побрђе између два светска рата представљали културну оазу, чији се биљни покривач састојао скоро за 90% од културних биљака. Скоро исти пејзаж је и данас. Разлика је само та што су у Мачви уведене многе нове културе (сундокрет и др.) и изграђени одбранбени насипи и канали за одводњавање мочварног земљишта у појасу поред Дрине и Саве, док су

у Шабачкој Посавини и Поцерини подигнути нови воћњаци и виногради.

Непосредно пред Први и Други устанак атари села у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини били су најчешће издељени општим заградама у три дела, па су у једном сви сељаци сејали касна жита, у другом рана, а у трећем — највећем делу — у току више година биле су ливаде, пашњаци и шуме. Међутим, после доношења Хатишерифа у том се погледу стање променило. У Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини од тада су породичне задруге почеле да се постепено, али стално све у већој мери распадају. Поред осталог, узрок овоме лежао је у већем продирању грађанских идеја о инокоштини и прелазу из натуралне привреде у новчану, који је затекао газдинства са заосталим справама и недовољно спремна за интензивну пољопривредну производњу. Стога је и разумљиво што се већ на почетку такве привреде јавља задуженост сељачких газдинстава. У том времену — периоду робно-новчане привреде, задуживања и распадања породичних задруга, крчења шума и поред свих забрана, преобраћања ливада и пашњака у оранице, мења се и дотадашњи систем пољске поделе сеоских атара. То је доба када сељачка газдинства откупљују турске земље, доба када нови сопственици заграђују откупљене површине и из основа мењају пејзаж насеља. У већини места мења се како искоришћавање земљишта, тако и величина и распоред пољопривредних површина једног газдинства. Имућнији сељаци све више групишу и повећавају свој посед, док га слабији распарчавају услед продаје из нужде и сл. Стога је и разумљиво што се већ крајем XIX и на почетку XX века на малом простору неправилно смењује велики број парцела разних величина. Исти случај је био и у времену између два светска рата, када су само сељаци из Бадовинаца имали 6.147 ха у преко 10.000 парцела разбацаних по читавом атару. У новије време се у том погледу пејзаж насеља почео нагло да мења, пошто се јавио покрет за груписањем обрадивих парцела на општедруштвеном сектору.

Крајем XVIII и почетком XIX века у читавој северозападној Србији обрадиве парцеле претежно су се налазиле око кућа; али од тада, нарочито после ушоравања села и распарчавања посела сељачких газдинстава услед продаје из нужде и сл. обрадиве парцеле разбацане су по читавом атару села.

На почетку XIX века села у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини била су скоро иста као у суседним областима, у Обреновачкој Посавини, Тамнави, Јадру и Лешничкој Поцерини. Непосредно пред Први и Други устанак куће су биле раштркане, удаљене једна од друге, док су окућнице биле често веће него испусти за стоку. Али од тада је велики број мачванских и посавских села ушорен око главних путева по угледу на Срем док су, по наредби кнеза Милоша, на рачун некадашњих окућница створени заједнички испусти за стоку. До 1836 године „између свих села, што имаде у Мачви, остало је само село Равањ... још неушорено“. Из рапорта Лазара Теодоровића кнез Милошу, од 27 јануара 1836., види се да је ушоравање вршено не само

ради лакшег управљања него и због тога што су досељеници, бирајући сваки место где ће ко кућу подићи, много шуму секли, што су раштркане куће заузимале доста простора и, најзад, што је једна задруга морала да се служи путем преко окућнице друге из истог или суседног села (19).

До почетка XX века у Мачви и Шабачкој Посавини сеоска насеља углавном су се ширила унутрашњим нарастањем; али од тада, нарочито у времену између два светска рата, када је знатан број земљорадника из пасивнијих јадранских и рађевских села почео да долази у Мачву и купује земљу изван села, села се шире и спољним рашћењем.

У Шабачкој Поцерини највећи број сеоских кућа такође је распоређен дуж главног пута, мада их има и око сеоских путева, али куће нису као у Мачви ушорене него неправилно растурене. У новије време поцерска села са разређеним кућама из године у годину постају све више збијена услед дељења задруга и изградње нових зграда између дотадашњих.

Крајем XVIII и на почетку XIX века у читавој северозападној Србији због великог богатства у дрвној грађи и честих сеоба главна кућа је била брвнара (56, с. 354). Тек после Првог и Другог устанка почео је да се уводи нови тип куће по угледу на Срем. То се нарочито запажа 40-тих година XIX века, када се већ почела осећати оскудица у дрвету. Касније, на ово су утицали сремски зидари, а у знатној мери и синови имућнијих трговаца који су се школовали у варошима северно од Саве; они су постали носиоци средњеевропске културе и подстрекачи за увођење нових типова кућа. Стога је већ пред Први светски рат реткост била видети брвнару по мачванским, посавским и поцерским селима: место ње су биле само зидане куће. У то време почињу да се подижу куће и на спрату, и њихово приземље обично се користи за кафане и трговачке радње, а спрат за становање; сем тога, запажају се нагле промене не само у грађи и спољашњем изгледу куће, него и у унутрашњем распореду, јер је добра конјуктура пољопривредних производа створила могућност да се развије материјална и духовна култура.

И споредне зграде су се упоредо мењале са развојем привреде и куће. Пре доношења Хатишерифа, у периоду када је сточарство било главна привредна грана, Мачвани, Посавци и Поцерци имали су више сточарских него ратарских зграда. У то време око куће једно газдинство обично је имало 1 до 2 тора за ситну стоку, шталу, млекар и пећ за хлеб. Касније, са јачањем земљорадње број сточарских зграда опада и као последица веће биљне производње све се више подижу чардаци за кукуруз и друге станбене зграде за смештај и чување жита, воћа, алкохола и пољопривредних справа. То се нарочито запажа у другој половини XIX века, када је ратарство стекло превагу над сточарством. У годинама пред Први светски рат око куће у Мачви једно средње имућно газдинство обично је имало шталу, трем за кола, млекар, чардак, амбар, сењак, свињац, кокошарник, пчеларник и пећ за хлеб, а у Шабачкој Поцерини и Посавини поред ових зграда још качару

са кацама за алкохол и сушницу. Скоро исти случај је био између два светска рата и непосредно после ослобођења 1945 године. Разлика је само та што се сада претежно подижу спредне зграде од цигле, нарочито на задружном и опште-друштвеном сектору, јер се после великих крчења шума у XIX и на почетку XX века осећа оскудица у грађевинском дрвету.

Број споредних зграда око куће није исти на поседима свих категорија газдинстава и у свим привредно-географским реонима. Мање их је на поседима економски слабијих газдинстава и у Мачви услед једноставније привреде, а више је на окућницама имућнијих сељака и у посавско-поцерском побрђу услед хетерогене пољопривредне производње. Највише и најлепшег су изгледа на економским двориштима сељачких радних задруга, које су после Другог светског рата подигле модерне штале за стоку и друге ратарско-сточарске задруге, а најпростиране су на пољопривредном добру „Мачва“ у комуни Шабац.

И изглед Шапца мењао се током времена. Његов привредни значај, као већег градског центра, нарочито се осећа у условима комуналног система. У XV веку Шабац је био војнички логор и служио турској империји као војно упориште (13, с. 37—40). И касније је овај град имао исту функцију. Тек после Првог устанка Шабац постаје привредни и културни центар Подриња (57). Још у тим првим годинама ослобођења Србије, у Шапцу се формира чаршија, и 1839 год. установљава вапшар у Топлику. Крајем XIX века Шабац је био најнапреднији град у Србији, и у њему су поједини занати били веома добро развијени (опанчарски и др). У то време покретач и жариште читавог пољопривредног живота Шапца и Подриња била је Пољопривредна економија (касније Нижа ратарска школа), основана иницијативом шабачких трговаца. Сем тога, тада се у Шапцу подижу и прва индустријска предузећа — млинови.

На почетку XX века Шабац је сматран једним од најважнијих привредних и културних градова Србије. У то време он је добио пругу до Ковиљаче. Међутим, када је 1914 године био у напону свога напретка долази Први светски рат који га је јако уназадио и у њему је после ослобођења 1918 године привредни живот био замро (57). Али убрзо после тога, Шабац се нагло развија. Сада се у њему подижу куће и на спрат, чије се приземље користи за кафане и трговачке радње; сем тога, запажају се нагле промене у унутрашњем изгледу куће, нарочито код трговаца јер је јака трговина била створила могућност да се развије материјална култура (49, с. 203). Нажалост привредни просперитет трајао је кратко време. Шабац, као и све остале трговачке центре у Србији, од 1928 године захватила је привредна криза. Тек у периоду од 1934 до 1938 год., када је изграђен мост на Сави и подигнута хемијска индустрија — „Зорка“, запажа се у Шапцу већи напредак. Сем тога, тада се мења и економска функција града. До тада Шабац је био трговачко-занатлиски град, а изградњом „Зорке“ постаје индустријски центар. У то време повећан број градског становништва утицао је да се у околним селима развије приградска привреда (повртарство и др.)

док је источни део града доживео велике урбанистичке промене изградњом зграда за потребе радника и службеника.

После Другог светског рата Шабац нагло мења свој лик. На периферији града су никле многе нове грађевине. Изграђена је модерна фабрика конзерви — „Шапчанка“. Локална индустријска предузећа знатно су проширена, пролокане улице уређене, град је добио хиљаде нових становника и отворена су многа нова трговачка и занатска предузећа. 1956 год. општина Шабац је имала 10 индустријских предузећа, 19 занатских радионица, 19 трговачких и 1 угоститељско предузеће, пошту, железничку станицу итд.

Пре увођења комуналног система Шабац је био административни центар за североисточни део Мачве и Шабачку Поцерину, Владимирци за Шабачку Посавину, а Богатић за средишни, западни, северни и јужни део Мачве. Септембра 1955 године, новом територијалном поделом у комуналном систему Шабац је постао срески административни центар готово за целу област. Сем тога, административном реорганизацијом проширена је и зона његовог привредног и културног деловања на све комуне којима је он постао управно средиште. Његова зона на западу обухвата све комуне до Дрине, и од Бановог Брода води мачванском равницом преко Бановог Поља и Глушаца на Саву. Северну и североисточну границу претставља Сава, од Дреновца до Дебрца, где прелази у Обреновачку Посавину. Провско-свилеувска греда није источна граница утицајне сфере Шапца; граница је померена на западни део Обреновачке Посавине, јер знатан број насеља из ове области гравитира ка Шапцу. Од Повлена почиње југоисточна граница шабачке сфере која преко Доњег Кошља избија на Дрину. Овако ограничена сфера Шапца обухвата, готово у целини, Мачву, Шабачку Посавину, Поцерину, Јадар, Рађевину и Азбуковицу. Повремена зона је нешто шира и на северу се пружа до Руме и Сремске Митровице.

У условима комуналног система Владимирци и Богатић су општинска административна средишта; али су ипак она данас важна локална тржишта и мања индустријска и просветна средишта. Услед свега тога, повремена зона привредног и културног деловања Богатића и Владимираца простире се и на већи део области, која у исто време гравитира и ка Шапцу. Тако према Богатићу, као секундарном привредном средишту, гравитирају готово цео средишни, западни и јужни део Мачве, а нарочито су за њега везана села којима је он управно средиште. На западу се зона повременог привредног и културног деловања Богатића простире до Дрине. Граница њена води Дрином до Црне Баре и Бановог Поља, а одатле преко Глушаца до Узвећа. На истоку се зона Богатића пружа до Штитара, а на југ до Прњавора, Чокешине и Новог Села. Према томе, утицајна област Богатића је сужена у правцу исток—запад, и то нарочито на истоку, према Шабачкој Посавини и Поцерини, док је њено пространство у правцу север—југ много веће. Узрок томе је близина Шапца ка истоку и река Дрина на западу која ипак, због особина свога тока, претставља препреку ближњем контакту Мачве са Сремским беријом. На северу и југу, међутим, не постоји никаква природна препрека, па су се утицаји овог насеља даље ширили.

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКИ ЗНАЧАЈ МАЧВЕ, ШАБАЧКЕ ПОСАВИНЕ И ПОЦЕРИНЕ У ОКВИРУ НР СРБИЈЕ И ЗАДАЦИ КОМУНА У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ

У оквиру НР Србије значај Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине је различит у привредном погледу. Оне представљају најважнију аграрно-индустријску област у западној и северозападној Србији. У њима живи 2,5% од укупног броја становника НР Србије, иако поседују свега 2,4% пољопривредних површина. Са њихове територије потиче близу 3% пољопривредних производа произведених у НР Србији. И у погледу дохотка њихов удео је велики — око 2,5% дохотка од пољопривреде, 0,7% од грађевинарства, 0,8% од трговине, 2,1% од занатства и близу 0,5% од индустрије НР Србије потиче из области Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине или просечно око 3—4 милијарде годишње од пољопривреде и 2,2—2,5 милијарде од осталих делатности.

С обзиром да је по сеоским комунама на побрђу пољопривреда основна привредна грана, и уз то још на поседима преко 50% сељачких газдинстава екстензивна, то данас, а и у будуће, најважнији задатак комуналних органа у овом делу Србије биће унапређивање пољопривредне производње. Према плану увећавањем инвестиционих улагања, месне народне власти очекују да ће пољопривредна производња у догледно време бити знатним делом унапређена. Слично овим комунама у Шабачкој Посавини и Поцерини, Богатић и друге комуне у Мачви, такође се баве решавањем привредних питања и, нарочито, изградњом водног система; по својим природним условима Мачва представља област у којој се може производити разноврснија и продуктивнија пољопривредна производња по једном хектару, пошто је опкољена са три стране Дрином и Савом, а могу се користити обилато и потоци који долазе са Цера. Међутим, ове природне погодности сада не само да се недовољно користе, него су чак на знатном пространству узрочници релативно ниских приноса и мочварних терена. Стога се у овој комуни као први задатак поставља изградња водног система и претварања мочвара у обрадиво земљиште. У прво време ова ће комуна, поред изградње водног система, највећу пажњу посветити унапређивању пољопривредне производње преко земљорадничких задруга и пољопривредних предузећа, затим изградњи пута који везује Метковић са Богатићем, а, касније, индустријализацији. И градска комуна Шабац бавиће се усмеравањем привредног развоја, стварањем услова за привредни развој као и свим другим питањима важним за живот грађана које социјализам треба да реши. По селима развијаће се приградска привреда — у првом реду повртарство, а у граду индустрија.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. П. Стјевановић: Доњи Плиоцен Србије и суседних области, Београд, 1951
2. Ј. Марковић: Рељеф Мачве, Шабачке Посавине и Поцерине (одбрањена докторска дисертација)
3. М. Милосављевић: Температурни и кишни односи у НР Србији, Београд, 1951
4. М. Милосављевић: Температура ваздуха као вегетациони чинилац у НР Србији, ГСГД, свеска XXIX — бр. 2
5. Савезни пројектантски биро за хидроелектрична постројења: Основни пројекат Доње Дрине, Београд, 1948
6. Савезна управа хидрометеоролошке службе ФНР Југославије: Прилози познавању климе Југославије књ. 1 и 2
7. Д. Дукић: Сава, Београд, 1957
8. М. Бојић: Подземне воде у Мачви, Хидрометеоролошки гласник бр. 1—2, Београд, 1949
9. А. Сјебучић: Агроекологија III део, Београд, 1949
10. Б. Танасијевић: Педолошки покривач Мачве, Поцерине и Јадра, Београд, 1953
11. К. Косић: Налазишта старина у околини Шапца, Подриње, година — I — децембар 1953, Шабац
12. С. Новаковић: Белешке к историји Шапца, Годишњица Николе Чупића, књ. IX
13. Г. Елезовић: О имену Шапца кроз векове, Гласник Етнографског института САН, Београд, 1952
14. М. Буричић: Шабац као културна жижка Србије XIX и XX века, Шабац, 1927
15. Д. Пойовић: Србија и Београд, Београд, 1950
16. Државопис Србије, свеска I, II, III, IV, V, VI, IX, XVI, XIX, Београд, 1863
17. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 јануара 1921, Сарајево, 1932
18. Б. Милић-Криводољанин: Исхрана становништва Мачве у светлости економског и друштвеног развоја, Зборник радова Института за медицинска истраживања САН, књ. 3, Одсељење за изучавање исхране нарда
19. Државни архив — Београд, ККХХХVII — 138, 449, 122, 1446, 1579, 1334, 1542, 1331, 1356, 1463 и 1271 а. Види архив министарства финансија 1840 и 1857 год.; архив шабачког суда 1828, 1829, 1831, 1832, 1833 и 1837 год.; ЗМП 40—113; Совет 1835, 1836, 1837 и 1840 год.; архив министарства унутрашњих дела 1867 и КК-49 и 139
20. Зборник закона и уредаба књ. 3—4 и 9
21. Н. Вучо: Привредна историја Србије, Београд, 1951
22. Архив Среза Шабачког, Градски државни архив у Шапцу
23. М. Б. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд, 1876
24. Ујказа државне статистици: Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. 5, Београд, 1914
25. В. Караџић: Географско-статическо описаније Србије, Даница за 1827
26. Б. Кнежевић, А. Ристић и Р. Пойовић: Анта Алексић и његов рад на хидрологији Мачве и Мачве, Београд, 1955
27. Институт за водну привреду НР Србије: Хидротехничке мелiorације у НР Србији, Београд, 1951
28. Народни одбор Среза Шабачког: Друштвени план Среза Шабац за 1956 годину
29. М. Пејровић: Финансије и установе обнoвљене Србије, Београд, 1888
30. Архив читаонице „Живорад Поповић“ — Шабац
31. Министарство пољопривреде и исхране: Статистика пољопривредне производње у Србији и Банату за 1940 годину, Београд, 1944
32. Перспективни програм развоја пољопривредног добра „Мачва“, Шабац
33. Министарство пољопривреде Краљевине Југославије: Обрађена земља и жетвени приноси у 1932 години
34. Насеља и порекло становништва књ. 22, Београд—Земун, 1926
35. М. Лушовић: Иванградска котлина, Посебно издање ГИСАН, књ. 11, Београд
36. Српске (службене) новине за 1840 годину
37. Музеј града Шапца: По шабачкој нахији од 1718—1842 године (рукопис)
38. Подунавка, 1876
39. Протокол Шабачког магистрата од 1808—1812 године, Гласник српског ученог друштва, Београд, 1866

40. А. Алексић: Мачванска блатишта, Годиншњица Николе Чушића, књ. 4, Београд
41. Д. Дероко: Дрина, Нови Сад, 1939
42. Б. Дробњаковић: Риболов на Дрини, Београд, 1934
43. Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, Београд, 1954
44. Вила за 1867
45. Ж. Пойовић: Коста Главинић, Шабац, 1939
46. Т. Борђевић: Из Србије кнеза Милоша — културне прилике од 1815 до 1839 године, Београд, 1922
47. Т. Борђевић: Наш народни живот књ. VIII
48. Љ. Павловић: Из историје града Шапца, ГСГД св. 9, Београд, 1912
49. Споменница Шабачке гимназије, Шабац
50. Т. Борђевић: Србија пре сто година, Београд, 1946
51. Ј. Вујић: Путештвије по Србији, књ. II, Београд, 1902
52. Изворино веће НР Србије: Документација уз предлог Закона о подручјима срезова и општина у НР Србији, Београд, јуна 1955
53. Ј. Веселиновић: Хајдук Станко, Београд
54. Географски лик Србије у доба Првог устанка, Посебно издање СГД св. 32
55. М. Ненадовић: Мемоари, Београд
56. Ј. Цвијић: Балканско Полуострво књ. 1, Београд, 1922
57. М. Милојевић, Шабац, Београд, 1958
58. Н. Вобек: Zur kulturgeographischen Gliederung Jugoslawiens, Wien, 1956
59. Д. Симеуновић: Узроци нестајања шума у Србији у XIX веку, Београд, 1957
60. Б. Ж. Милојевић: Главне долине у Југославији, Београд, 1951
61. А. Алексић: Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике, Гласник Српског ученог друштва књ. 72, Београд, 1891
62. Витез, Шабац, 1893—1899 год.
63. А. Пойовић: Поменик шабачко-ваљевске епархије, Београд, 1940

R é s u m é

DR MIROSLAV D. MILOJEVIĆ

MAČVA, ŠABAČKA POSAVINA ET POCERINA

— Etude de géographie économique —

Les régions de Mačva, de Šabačka Posavina et Pocerina occupent la partie nord-occidentale de la Serbie, au nord de la montagne de Cer; elles renferment, dans leurs limites, 93 habitats avec 162.629 habitants et font partie, administrativement, des arrondissements de Šabac, de Loznica et de Sremska Mitrovica.

Au point de vue géologique la région de Mačva représente une plaine quaternaire et celles de Šabačka Posavina des terrains ondulés néogènes. La région de Mačva se trouve à une altitude de 80 à 100 m. Elle fait partie de la dépression de Srem et de Mačva. Sa surface est coupée de cours d'eau peu profonds de Bela Reka, de Jereza, de Bitva et de quelques autres rivières. Les régions de Šabačka Posavina et de Pocerina se composent de terrains peu élevés et ondulés, dont l'altitude est de 100 à 300 m.

La température annuelle moyenne varie entre 11.0 et 11.5°. Le total de degrés de chaleur au cours de la période de végétation est d'environ 3.660. Les précipitations et le nombre de jours de pluie sont disposés de façon à permettre la culture de toutes les plantes, celles qui mûrissent tôt aussi bien que celles qui mûrissent tard.

Au point de vue hydrographique la région appartient au bassin fluvial de la Save et, par ses caractères pédologiques, le sol ressemble à ceux de Srem et de Jadar. Le sol est approprié à l'agriculture et à la culture des fruits.

Les conditions naturelles des régions de Mačva, de Šabačka Posavina et de Pocerina sont favorables au développement de la vie économique, surtout aux environs de Bogatić, où le sol prédominant est le tchernozyème qui se prête fort bien à la culture. En outre, les températures sont ici assez élevées pendant la période de végétation qui dure depuis le début du printemps jusqu'à la fin de l'automne. Par conséquent, il est compréhensible que la vie économique était développée dans les environs de Šabac et dans tout le bassin de la Drina depuis les premiers temps de l'histoire humaine. De nombreux vestiges de maisons romaines, découverts à Šabac et à Mitrovica, en rendent le meilleur témoignage. C'est à cette époque déjà que les trois régions susmentionnées étaient assez peuplées.

Dans la première année après l'introduction du système de communes, la densité de la population dans la plupart des communes était de 70—374 habitants par 1 km². Sous ce rapport, deux territoires se distinguent nettement, à savoir: la plaine de Mačva dont la densité de population est de 75 à 374 habitants et le terrain ondulé de Posavina et de Pocerina, dont la densité de population est de 70 à 100 habitants.

Vers la fin du XVIIIème et au commencement du XIXème siècle, l'équilibre social n'a été bouleversé à un tel degré dans aucune autre partie de la Serbie qu'à Mačva. A cette époque-ci les plus grands propriétaires étaient les négociants qui avaient acquis leur propriété en pratiquant l'usure etc. Outre les propriétaires privés, les églises et les monastères possédaient aussi de vastes terrains. Après la Deuxième guerre mondiale la grande propriété, au-dessus de 25 ha, a été abolie par la Loi sur la réforme agraire. De cette façon-ci, environ 9.000 ha ont formé le fonds foncier, prévu par cette loi. La majeure partie de ce fonds, environ 90% — fut distribuée aux paysans pauvres et le reste fut transformé en premières fermes-modèles du secteur socialiste.

Dans les conditions de la gestion directe de l'économie par les producteurs mêmes, après la promulgation de la Loi sur le fonds foncier agricole, le fonds foncier du secteur social et coopératif fut considérablement augmenté (dans les environs directs de Šabac de plus de 200%), tandis que le fonds foncier du secteur privé fut réduit. Pourtant, même après tous ces changements dans le domaine de la propriété que eurent lieu dans la période d'après guerre, entre les mains du secteur privé se trouvent toujours environ 90% du fonds foncier.

Conformément aux conditions naturelles et sociales pour le développement de l'économie, on distingue, dans les trois régions susmentionnées, au point de vue économique, deux rayons. Ce sont: la plaine de Mačva et le terrain ondulé de Posavina et de Pocerina. Le premier de ces rayons économique-géographique est caractérisé par l'agriculture et l'élevage et l'autre par l'agriculture, la culture des fruits, la viticulture et l'économie forestière. Ces deux rayons économique-géographiques diffèrent entre eux non seulement au point de vue des conditions naturelles, mais aussi au point

de vue de la vie économique de la population, leur revenu et, par conséquent aussi la disposition géographique de la production.

Vers la fin du XVIIIème et au commencement du XIXème siècle la zone d'inondation aux bords de la Drina et de la Save était recouverte de vastes marécages. Une seule partie, de cette zone, celle qui est située le long de la Drina, à l'ouest de la localité de Crna Bara, en faisait une exception. Dans cette partie de la zone d'inondation, puis dans la partie plus élevée de la plaine de Mačva et dans le terrain ondulé de Posavina et de Pocerina, les finages étaient sous de denses forêts à la veille de la Première insurrection serbe. Pourtant, à partir de la Deuxième insurrection serbe, lorsqu'une colonisation rapide de cette région et la formation définitive des finages commencèrent à se produire, les forêts étaient détruites sans aucun système. Dans la plupart des finages les forêts furent remplacées, dans la seconde moitié du XIXème et au début du XXIème siècle, par les champs semés de blé, de maïs, d'orge et d'avoine; ces champs occupaient presque tous les terrains propices au point de vue topographique. Nous y retrouvons le même paysage de nos jours. Il n'y a qu'une seule différence: c'est qu'on a introduit un grand nombre de nouvelles cultures dans la région de Mačva et qu'on a construit les digues contre l'inondation et creusé les canaux de drainage dans la zone marécageuse le long de la Drina et de la Save, tandis que dans les régions de Šabačka Posavina et de Pocerina on a planté de nouveaux vignobles et vergers.

Au commencement du XXIème siècle l'agriculture de la Mačva se trouvait au plus haut niveau dans toute la Serbie. A cette époque-là on produisait généralement de 28.000 à 32.000 kg de blé par an et par 100 habitants. Les chalands exportaient le blé de Šabac à Vidin et la majeure partie du revenu des habitants de Mačva était due aux produits de l'agriculture.

Jusqu'à la fin de la Deuxième guerre mondiale l'agriculture n'était développée que dans le secteur privé. Pourtant, à partir de l'année 1945, avec l'établissement des fermes d'état, de coopératives de travail paysannes et des économies des coopératives agricoles générales, outre le secteur privé, il apparaît aussi le secteur coopératif et social. Le secteur privé occupe toujours la première place avec 92% de la production totale.

Dans les régions de Mačva, de Šabačka Posavina et de Pocerina les propriétés privées sont encore relativement peu équipées de charrues et de la plupart des autres machines agricoles par 1 ha. Ce fait est dû, en premier lieu, aux événements sociaux et économiques dans ces régions qui ont eu pour résultat la grande pauperisation de la majorité des économies paysannes. Pour cette raison, rien d'étrange que les propriétés individuelles, au lieu de cultiver leur propres terres, les affament aux autres producteurs. Le secteur socialiste possède le plus grand nombre de tracteurs — environ 99% du nombre total.

La structure des cultures agricoles est assez hétérogène. Il y a peu de propriétés qui se sont spécialisées pour les cultures rentables. Elles produisent le plus souvent un peu de tout, sans se soucier de la rentabilité. La plupart des économies sèment surtout les cultures destinées à la consommation directe. La tendance des producteurs agricoles dans cette partie de la

Serbie est de satisfaire tous leurs besoins par le produit de leur propres terres. L'utilisation des surfaces labourables diffère, en outre, selon la catégorie à laquelle la propriété en question appartient et dépend, en général, du fonds foncier global, de l'inventaire agricole disponible et de la main-d'oeuvre.

Vers la fin du XVIIIème siècle l'élevage était la branche d'économie la plus développée. La division des propriétés ayant appartenu aux grandes communautés de famille (zadruga), le partage des pacages de village, la transformation des prés et des pâturages en champs et l'accroissement de la population ont causé le déclin de l'élevage au profit de l'agriculture. Pourtant, l'élevage est assez développé même de nos jours. Presque chaque ménage possède plusieurs têtes de menu bétail, tandis que le gros bétail est possédé uniquement par les agriculteurs. Les autres branches d'élevage, telles que la sériciculture et autres sont le plus souvent fort peu développées.

Jusqu'à la fin du XIXème siècle l'élevage n'était développé que dans le secteur privé. Pourtant, à partir de l'année 1888, où l'on commence à fonder les haras et les coopératives d'éleveurs, outre le secteur privé, il apparaît aussi le secteur coopératif et d'état. Le secteur privé occupe la place la plus importante dans l'élevage. Il possède 87,2% de bêtes à cornes, 88,7% de chevaux, 85,3% de moutons et 92,0% de porcs. Le plus haut pourcentage du bétail se trouve entre les mains des propriétés entre 5,01 et 10,0 ha. En même temps, les propriétés appartenant à cette catégorie possèdent aussi le fonds de bestiaux le plus développé.

Outre l'agriculture et l'élevage, il faut mentionner également la viticulture et la culture des fruits, pour le développement desquelles les terrains ondulés de Posavina et de Pocerina offrent des conditions favorables. On cultive toutes les espèces de fruits à pépins et de fruits à noyau que l'on cultive dans le reste de la Serbie. Les économies dont la propriété ne dépasse pas 3 ha cultivent pour la plupart les prunes et les autres, outre les prunes, aussi les pommes et diverses autres espèces de fruits.

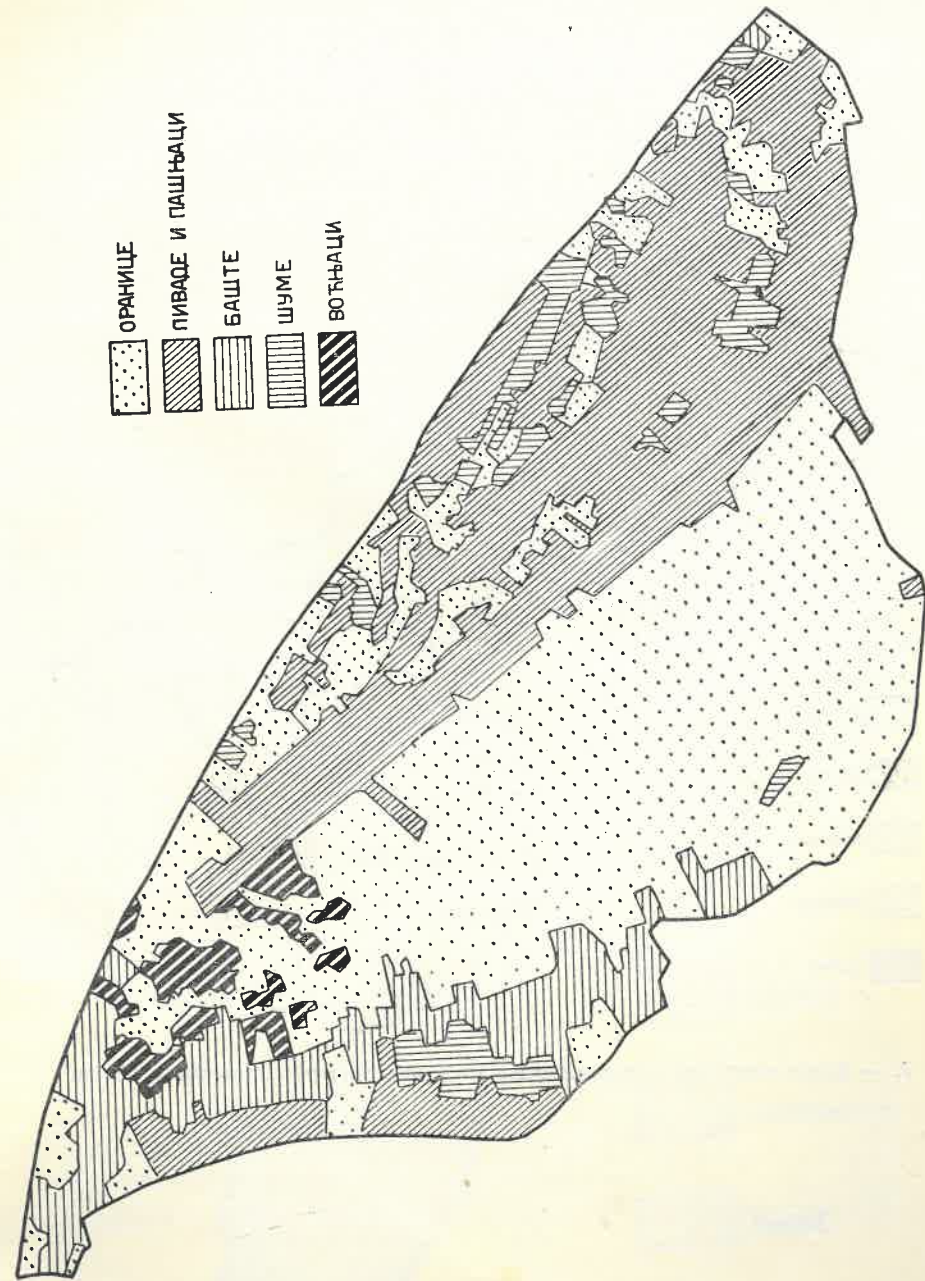
Dans les régions de Mačva, de Šabačka Posavina et de Pocerina, l'abondance des matières premières, produits de l'agriculture et de l'élevage, offre de possibilités favorables pour le développement de presque toutes les branches de l'industrie qui sont représentées dans la Serbie du Nord et du Nord-Ouest. Une exception est la plus grande industrie chimique „Zorka“, qui ne trouve pas les matières premières essentielles à sa production dans cette région, mais dans les autres parties du pays et même à l'étranger.

Les possibilités naturelles et économiques qu'offre cette région au développement de l'industrie, ont été très peu utilisées jusqu'à la fin du XIXème siècle à défaut d'un capital considérable que l'on pourrait engager dans la fondation des entreprises industrielles. On remarque un certain progrès sous ce rapport seulement vers la fin du XIXème et au commencement du XXIème siècle, surtout dans la période de 1918 à 1937, lorsque les commerçants locaux, la Banque économique de Šabac et un groupe tchèque d'Auszig, ont placé leurs capitaux dans l'industrie. Pour cette raison,

et surtout à cause de la riche base de matières premières et la situation favorable, toutes les principales branches industrielles actuelles ont déjà été développées à la veille de la Deuxième guerre mondiale (industrie chimique, de textiles etc.).

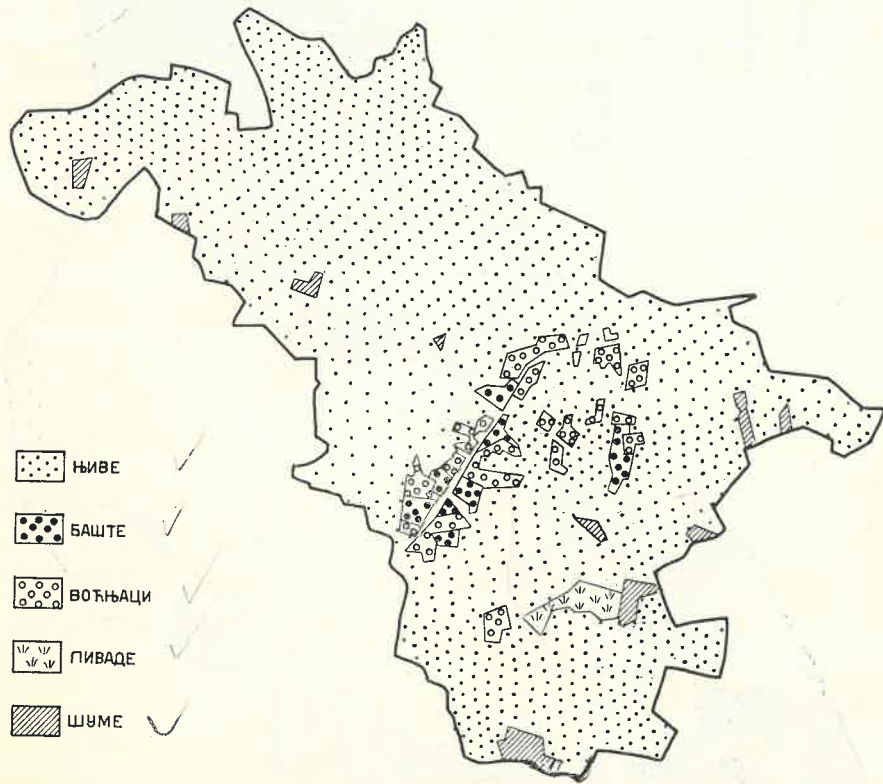
Dans la première année après l'introduction du système communal, dans toutes les communes il y avait 1.368 ateliers artisanaux, enregistrés auprès de la Chambre des métiers. Tous ces ateliers avaient en 1955 1,0 apprenti et 1,5 ouvriers qualifiés ou semi-qualifiés. En même temps, le plus grand nombre de magasins de commerce se trouvait dans la commune de Šabac, ce qui est tout-à-fait compréhensible, vu que cette commune comprend la ville du même nom qui a une grande tradition commerciale et représente aujourd'hui le principal centre de commerce pour les régions de Mačva, de Šabačka Posavina et de Pocerina.

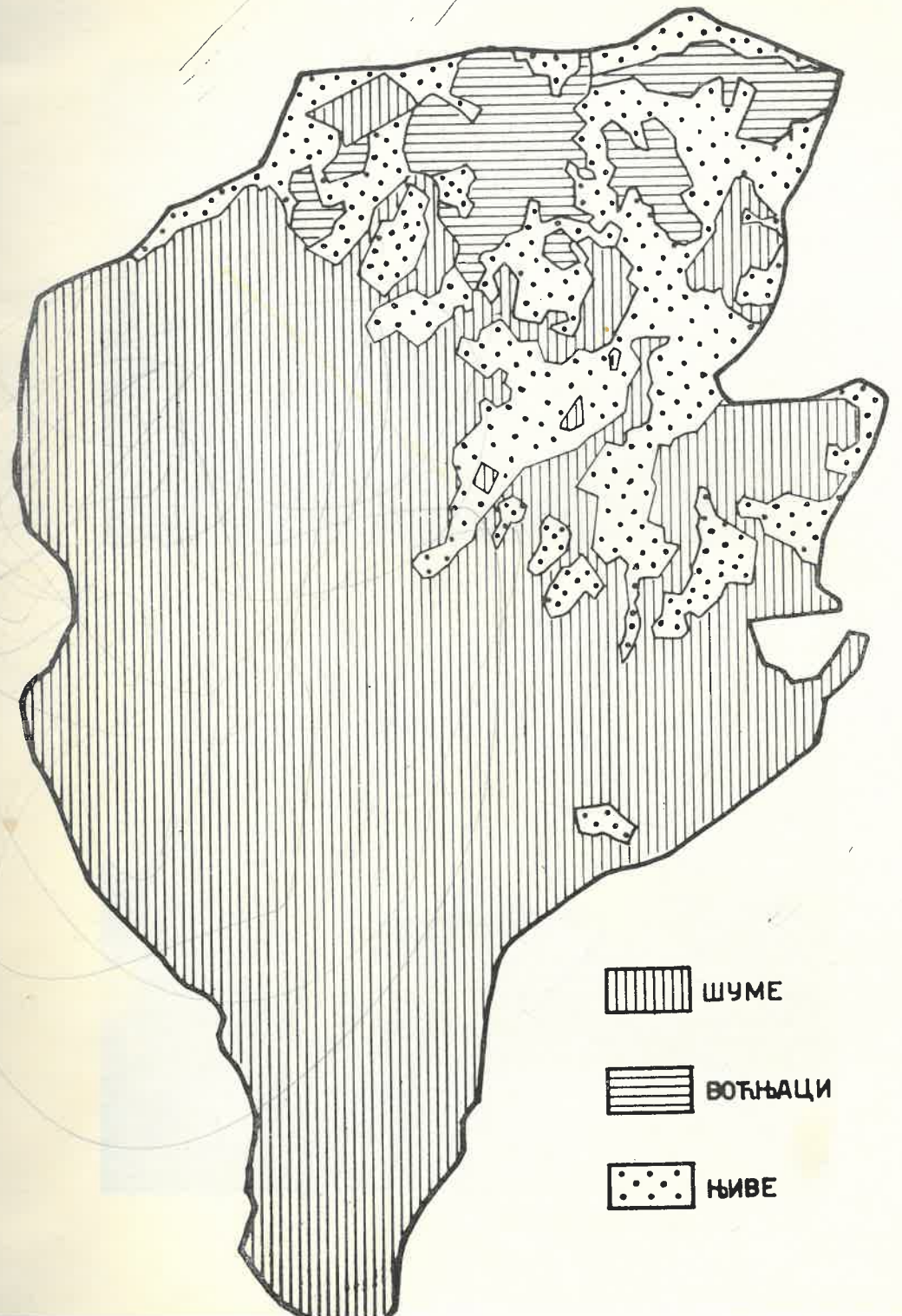
1. — Карта структуре искоришћавања земљишта у агару Мрђевогца поред Саве

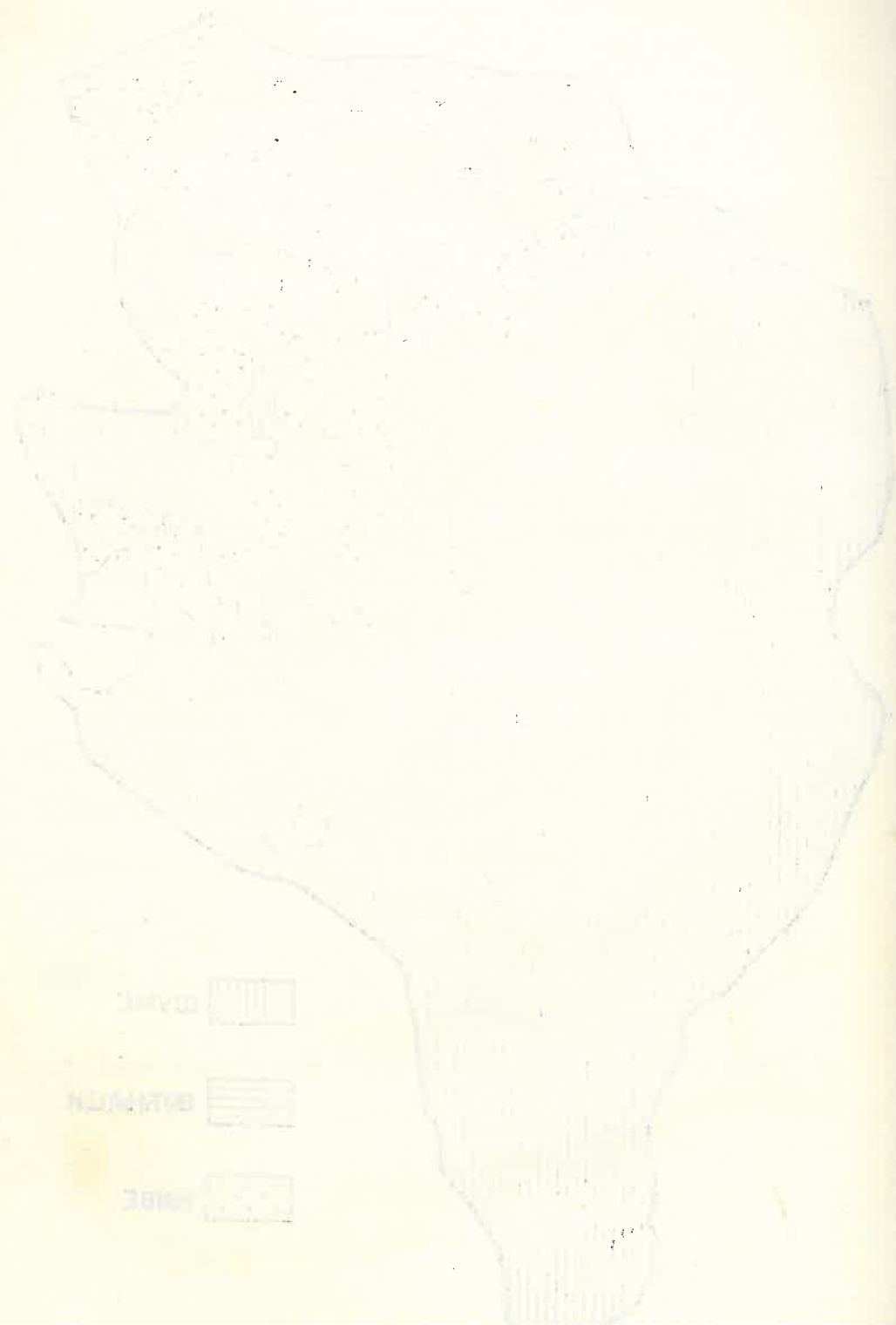
Мива
 Лива
 Рајна
 Увостан
 Војвој
 Рива

2. — Карта структуре искоришћавања земљишта у атару Петловаче у Мачви

Сл. 1. — Било Цера са једним делом Шабачке Поцерине

Сл. 2. — Конзервна индустрија „Шапчанка“

Сл. 3. — Товилиште свиња — својина пољопривредног добра „Мачва“

Сл. 4. — Жетва на пољопривредној економији у Мишару